

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної
безпеки
Кафедра регіональних студій

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:

«Місця пам'яті Голокосту в Республіці Польща як туристичні дестинації»

Виконала студентка 6 курсу,
групи МКР-61
спеціальності 291 Міжнародні відносини,
суспільні комунікації і регіональні студії
ОПП: Країнознавство
Герасимчук Олена Миколаївна

Керівник – доцент кафедри країнознавства,
кандидат політичних наук Подворна Олена Геннадіївна
Рецензент – кандидат політичних наук, доцент
Шаленна Наталія Миколаївна

ЗМІСТ

ВСТУП₃

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМНОГО ТУРИЗМУ₈

1.1. Сутність явища темного туризму₈

1.2. Концепція місць пам'яті в рамках темного туризму.₁₅

*Висновки до розділу 1*₂₀

РОЗДІЛ II. ТЕМНИЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА₂₁

2.1. Нормативно-правова та інституційна база темного туризму в Республіці Польща₂₁

2.2. Вплив танатотуризму на розвиток туристичного сектору Республіки Польща₂₉

*Висновки до розділу 2*₃₅

РОЗДІЛ III. МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ГОЛОКОСТУ В ВАРШАВІ, ЛОДЗІ, КРАКОВІ ТА ЛЮБЛІНІ.₃₆

3.1. Місця пам'яті Голокосту в Варшаві та Лодзі₃₆

3.2. Місця пам'яті Голокосту в Любліні та Кракові₄₇

*Висновки до розділу 3*₅₈

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТЕМНОГО ТУРИЗМУ В МІСЦЯХ ПАМ'ЯТІ ГОЛОКОСТУ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА.₅₉

4.1. Проблеми розвитку темного туризму в місцях пам'яті Голокосту в Республіці Польща₅₉

4.2. Перспективи розвитку темного туризму в місцях пам'яті Голокосту в Республіці Польща.₆₄

*Висновки до розділу 4*₆₉

ВИСНОВКИ₇₀

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ₇₄

ДОДАТКИ₈₃

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Починаючи з дев'яностих років XX століття зростає популярність досліджень явищ темного туризму та танатотуризму. У суспільстві відбуваються трансформаційні процеси щодо сприйняття місць, пов'язаних зі смертю чи стражданнями. Люди переосмислюють значення таких місць та скорбота змінюється на бажання висловити пам'ять до померлих. Виникає бажання вивчати такі місця та відвідувати їх з освітньою метою. Сучасні туристи все більше відходять від понять масового туризму та намагаються надати перевагу нішевим сферам, у тому числі темному туризму та танатотуризму.

Відвідування місць, пов'язаних зі смертю, не є новим явищем, зокрема, науковці здійснили значний обсяг досліджень туризму, пов'язаного з війною. Проте активне зростання популярності темного туризму та танатотуризму відбувається лише на початку 1990-х років. Значне зрушення в дослідженнях та розвитку таких понять як темний туризм та танатотуризм відбулось в 1996 році завдяки Джону Леннону та Малькольму Фолі. Згодом тема досліджень була розширена на мотиви туристів щодо відвідувань таких місць, класифікацію темних місць, етичні дискурси тощо. Проте після теоретичних досліджень темного туризму та танатотуризму не відбулось більшого поглиблення цієї теми та практичного аналізу темного туризму та місць пам'яті, безпосередньо пов'язаних з темним туризмом. Дослідження в рамках концепції місць пам'яті також не розширились на безпосередній аналіз темних DESTINATION, чи місць пам'яті, пов'язаних з Голокостом.

Туризм в місцях пам'яті Голокосту в останні роки набуває все більшої популярності. Високий приріст туристів спостерігається з початку 2014 року, що свідчить про зацікавленість туристів в таких туристичних пам'ятках та породжує попит на туристичному ринку такої сфери туризму як темний туризм та танатотуризм. Завдяки сучасним технологіям з'являється більше можливостей

дізнаватися інформацію про темні туристичні місця, у тому числі і про місця пам'яті Голокосту в Республіці Польща.

Проте питання дослідження розвитку темного туризму та танатотуризму залишається актуальним, зважаючи на популяризацію темних пам'яток. Серед українських науковців тема темного туризму та танатотуризму загалом, а також в Республіці Польща залишається недостатньо вивченою, тому дослідження місць пам'яті Голокосту в Республіці Польща як туристичних дестинацій залишається актуальною темою.

Аналіз стану наукової розробки. Основоположниками цієї теми є Джон Леннон та Малькольм Фоллі. Зазначені дослідники запропонували термін темного туризму і посприяли подальшій популяризації досліджень у цій темі. Вперше вони запропонували терміни «темний туризм» та «танатотуризм» у своїй праці «Джон Ф. Кеннеді та темний туризм: захоплення вбивством» [23]. Вагомий внесок в розвиток досліджень привніс А. Сітон, який запропонував визначення поняттю танатотуризм у своїй роботі «Керуючись темрявою: Від танатопсису до танатотуризму» [19] та Філіп Стоун, що категоризував темні туристичні об'єкти та запропонував спектр темного туризму в своїй праці «Спектр темного туризму: до типології пов'язаних з смертю та темних туристичних місць, атракціонів та виставок» [44]. Варто зазначити, що в основному розробленість цієї теми зосереджена на визначенні понять темного туризму та танатотуризму, мотивації туристів та категоризації темного туризму, саме тому необхідне подальше дослідження теми темного туризму та місць пам'яті Голокосту загалом.

Метою дослідження є комплексний аналіз місць пам'яті Голокосту в Республіці Польща як туристичних дестинацій.

Завданнями дослідження є:

- охарактеризувати темний туризм та його особливості;
- розглянути проблеми дефініювання явищ темного туризму та танатотуризму;
- проаналізувати основні відмінності між темним туризмом та танатотуризмом;

- охарактеризувати місця пам'яті Голокосту в Республіці Польща, зокрема їх історію та інфраструктуру;
- проаналізувати наявну нормативно-правову та інституційну базу темного туризму в Республіці Польща;
- розглянути проблеми та перспективи розвитку темного туризму в місцях пам'яті Голокосту в Республіці Польща.

Об'єктом дослідження є місця пам'яті Голокосту в Республіці Польща.

Предметом дослідження є місця пам'яті Голокосту в Республіці Польща як туристичні дестинації.

Методи дослідження підібрані відповідно до мети та завдань поставлених у роботі. За допомогою методів теоретичного пізнання розкрито сутність, значення та наведено принципи та відмінності між танатотуризмом та темним туризмом; за допомогою методів економічного аналізу здійснено аналіз показників розвитку темного туризму в Республіці Польща; для узагальнення та формування висновків використано діалектичний та абстрактно-логічний методи; прогностичний метод відображений під час формулювання рекомендацій щодо перспектив розвитку темного туризму в Республіці Польща. Для вивчення сучасного стану туристичних потоків був застосований індуктивний метод, а в процесі узагальнення результатів дослідження з метою пізнання наукової сутності проблеми – дедуктивний.

Географічні рамки визначені в межах державних кордонів Республіки Польща.

Джерельна база дослідження. Джерельну базу дослідження складають: Закон 2017 року про пакетні подорожі, Положення 2010 року про класифікацію готелів, Положення 2004 року про готелі та інші заклади розміщення, Закон 1999 року про заснування Польської туристичної організації та її імплементаційні положення, Закон 1997 року про послуги з розміщення та послуги екскурсоводів та туристичних гідів, Закон 2003 року про охорону пам'яток та догляд за пам'ятками, Закон про Інститут національної пам'яті, Стратегія розвитку туризму на 2007 – 2013 роки, Стратегія розвитку туризму на 2015 – 2020 роки,

Офіційний сайт уряду Республіки Польща, Офіційний сайт культурної інституції в рамках місцевого самоврядування осередок «Брама Гродська – Театр NN», Офіційний сайт Державного музею Аушвіц-Біркенау, Офіційний сайт Державного музею у Майданеку, Офіційний сайт Музею історії польських євреїв POLIN, Офіційний сайт Історичного музею міста Кракова, Офіційний сайт Польської туристичної організації та Офіційний сайт Музею Треблінка.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному науково-теоретичному аналізі особливостей розвитку темного туризму та танаторуризму в Республіці Польща.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що отримані результати мають вагоме наукове та прикладне значення. Насамперед основні положення, висновки та рекомендації можуть бути використані органами державної влади при розробленні напрямів розвитку темного туризму та танатотуризму в Україні з урахуванням закордонного досвіду. Науково-практичне значення отриманих результатів становить практичний інтерес і для безпосередніх суб'єктів ринку – турагентів та туроператорів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки завдання були апробовані авторкою на XXVI науково викладацько-студентській конференції «Дні Науки» (м. Острог, 12 травня 2021 р.) в секції «Актуальні проблеми міжнародного туризму», про що зазначено на 52 сторінці програми конференції. А також у збірнику «Студентські наукові записки Національного університету «Острозька академія»» серії «Країнознавство і міжнародний туризм», дев'ятому випуску (м. Острог, 2021 р.) опубліковано статтю «Специфіка досліджень явищ темного туризму та танатотуризму», що вказано на сторінках 135-141.

Структура роботи

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра починається зі вступу. Обсяг роботи – 95 сторінок. Основний матеріал дослідження розміщено на 73-х сторінках. У першому розділі охарактеризовано поняття темного туризму, його класифікацію та мотиви і проаналізовано

концепцію місць пам'яті в рамках цього виду туризму. У розділі 2 охарактеризовано нормативно-правову та інституційну базу темного туризму та його вплив на туристичний сектор в Республіці Польща. У третьому розділі висвітлено місця пам'яті Голокосту в таких містах Республіки Польща, як Варшава, Лодзь, Краків та Люблін. Розділ 4 характеризує сучасний стан розвитку туризму в місцях пам'яті Голокосту, зокрема, його проблеми та перспективи. Висновки завершують кваліфікаційну роботу на здобуття освітнього ступеня магістра. Додатки та список використаної літератури та джерел подаються у кінці роботи.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Сутність явища темного туризму

Починаючи з кінця XX століття, місця смерті та темний туризм і танатотуризм дедалі частіше сприймаються як об'єкт особливої історичної цінності та важливий культурний елемент. Явище темного туризму набуло популярності на Заході, а зараз стрімко розвивається й в інших частинах світу. Поступово люди починають сприймати місця смерті не тільки як символи трауру, але й як місця для пізнання історії, культури, пам'яті. Це все вплинуло на розвиток таких явищ як темний туризм та танатотуризм. Незважаючи на те, що ще в давнину мала місце традиція відвідування заходів, так чи інакше пов'язаних зі смертю, саме наукове вивчення почалося порівняно недавно, починаючи з 90-х років XX століття.

Термін «темний туризм» був запропонований дослідниками з Глазго-Каледонського університету Джоном Ленноном та Малькольмом Фолі [23]. Малькольм Фолі та Джон Леннон визначили темний (або «трагічний») туризм як «представлення та споживання (відвідувачами) реальних та комерціалізованих місць загибелі та катастроф» [23]. Інший термін, який вони використовували в дослідженнях на позначення цього явища, був «танатотуризм». Танатотуризм (темний туризм) – це туризм, що передбачає відвідування місць, пов'язаних зі смертю та різними видами катастроф [49]. Термін танатотуризм походить від грецького слова «thanatos», що означає уособлення смерті. Однак дослідники використовують обидва терміни, як темний туризм, так і танатотуризм, аби пояснити туризм, метою якого є подорож до місць, пов'язаних зі смертю, жахом та жорстокістю. Вони стверджували, що темний туризм являв собою нове явище в туристичній індустрії через його акцентуванні на видовищі та відтворенні смерті.

В основному терміни «темний туризм» та «танатотуризм» використовуються як взаємозамінні, проте частина дослідників у сфері туризму стверджують, що між ними існують вагомі відмінності. Темний туризм, як правило, використовується на позначення туристичних подорожей, які так чи інакше пов'язані зі смертю, стражданнями, жорстокістю, трагедією чи злочином. Натомість танатотуризм – це більш вузьке та змістовне поняття, що стосується давніх видів подорожей, мотивованих конкретним бажанням відчувати смерть [15]. Ці два явища досліджуються окремо, але вони розглядаються як споріднені способи взаємозв'язку між туризмом та місцями смерті чи страждань. Однак широта цього визначення дозволяє дослідникам темного туризму та танатотуризму об'єднати місця, що мають надзвичайно різні особливості і класифікувати колективний досвід туристів у певних тематичних місцях, наприклад, поряд з відвідуванням таборів геноциду. За словами Малькольма Фолі та Джона Леннона однією з основних вимог для існування цього виду туризму є технології комунікації в глобалізованому світі, адже вони створюють початковий інтерес до темних місць [45]. Також, окрім терміну «темний туризм» використовуються такі, як: похмурий туризм, танатотуризм, чорний туризм, скорботний туризм, траурний туризм, туризм жахів та інші.

Нове тлумачення терміну «танатотуризм» в 1996 році дав А. Сітон, визначивши його як: «подорож до місця, яке повністю або частково мотивується бажанням реальних або символічних зустрічей зі смертю, зокрема, але не виключно, насильницькою смертю» [19]. У своїх дослідженнях науковець зосереджувався переважно на мотивації туристів, а не на особливостях самого темного місця.

Загалом виділяють п'ять форм танатотуризму, за класифікацією А. Сітона, що включають різні форми зустрічі туриста зі смертю:

- подорож, щоб відвідати публічну смерть (страту), або місця, де вони відбулись. Це «найтемніша» форма танатотуризму, що характеризується бажанням мати прямий контакт з місцем смерті. Воно сягає своїм корінням в минуле. Як приклад, можна навести гладіаторські бої та публічні страти.

- Подорож в місця індивідуальних або масових смертей. Ця форма є найбільш популярною та охоплює величезну кількість місць, від полів битв, таборів смерті та місць геноциду до місць, де загинули знаменитості, локацій пов'язаних з серійними вбивцями, тощо.

- Подорож до меморіалів або місць інтернування, включно з кладовищами, кенотафами¹, склепами і тд.

- Подорожі до місць, що безпосередньо пов'язані з подією і презентують докази смерті або інсценізації. Ця форма включає такі місця, як музеї, у яких демонструються інструменти тортур, одяг жертв вбивства або інші докази злочину.

- Подорож до місць інсценізацій або моделювань чи імітацій смерті. Як припускає А. Сітон, цю форму танатотуризму спочатку вважали частиною вистав чи фестивалів з релігійною тематикою, проте, згодом, до неї почали відносити і, наприклад, інсценізації великих битв [56].

Термін «танатотуризм» було описано в ранніх дослідженнях А. Сітона, як такий, що не містить певної мотивації, але тісно пов'язаний з ідеєю афекту [4]. Відповідно такі мотиви, як злорадство та таємне задоволення спостерігати за нещастями інших, або катарсис, де туристи знаходять на цьому місці розуміння та сенс свого життя, побічно визнають афективний заряд цих місць. Примітно те, що більшість визначень темних місць, їх ступінь темряви, мотивація, передбачена для відвідування, часто стосуються різних аспектів місця. Наприклад, подорож до публічних місць страти є більш «темною», ніж відвідування музеїв, у яких демонструються інструменти тортур.

Досліджуючи явище темного туризму науковці в основному виділяють такі причини інтересу туристів до темних місць, як:

- зацікавленість. Туристи відвідують темні місця з метою отримати нову інформацію.

¹ Кенотаф (дав.-гр. κενotáφιον, от κενός — пустий і τάφος — могила) — це порожня гробниця, споруджена на честь померлого, похованого в іншому місці або його тіло є втраченим [9].

- Пам'ять. Темні місця становлять інтерес для туристів також з точки зору висловлення поваги до померлих.
- Пошук нових відчуттів. Туристи часто обирають такий вид подорожі задля дослідження нового виду туризму, пошуку нових емоцій та відчуттів, вражень, а також через внутрішню психоемоційну потребу в змінах.
- Культурна спадщина. Значна кількість темних місць занесена до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що сприяє їх популяризації. Дослідники припускають, що мотивацією відвідувачів також є те, що туристи, які мають непрямий контакт з подіями, відвідують пам'ятки, що з ними пов'язані, тому що вважають їх частиною своєї спадщини [15].
- Вплив ЗМІ. Також частою причиною відвідування темних місць є широке висвітлення їх в засобах масової інформації, що привертає значну увагу до таких пам'яток навіть туристів, які не прагнули відвідувати ці місця. Також припливу туристів до таких місць сприяє висвітлення їх в фільмах та серіалах. Наприклад, серіал «Чорнобиль» від НВО посприяв збільшенню кількості туристів до зони відчуження.
- Емоційна складова. Вона вважається однією з найважливіших мотивацій для подорожей в темні місця, тому що темний туризм сприяє виникненню в людей певних емоцій. Це можуть бути почуття тривоги, співчуття, жалю, страху, вдячності, тощо [15].

Темний туризм охоплює широкий спектр «темних» видів діяльності (див. Додаток А). Для цього Філіпом Стоуном було створено спеціальну схему-спектр темного туризму для визначення певної категорії об'єктів. На одному кінці спектру (найтемнішому) – екстремальні та найбільш страшні темні туристичні заходи і місця. Це заходи, що включають освітній елемент, наприклад, вивчення ядерної катастрофи чи аварії судна. Туризм з цієї сторони шкали пов'язаний з реальним досвідом, коли турист відвідує справжнє історичне місце чи розмовляє з людьми, які були залучені то тієї чи іншої темної події [18]. З іншого кінця спектру, туризм, як правило, більш комерційного характеру (тематичні виставки, інсценізації та моделювання подій, тощо). Така діяльність орієнтована на

створення розваг для туриста, а не інформування його про історичну подію з конкретними фактами та статистикою.

Така схема була розроблена з метою кращого пояснення туристам сутності темного туризму. Темна частина спектру має такі характеристики: орієнтація на освіту, історичне тло, обмежена туристична інфраструктура, автентичність розташування. Світла частина спектру, в свою чергу, має такі характерні риси: орієнтація на розваги, комерціалізація або романтизація, розвинена туристична інфраструктура та не завжди автентичне розташування [44].

Темний туризм не є видом масового туризму. Він користується попитом у обмеженої кількості людей, що мають власні мотивації та інтерес до темних місць. Деякі туристи вважають, що не етично відвідувати місця, в яких постраждали люди. Інші ж, навпаки, вважають правильним популяризувати такі місця і надавати історичні довідки та факти, сприяти освітній та духовній меті.

За класифікацією Філіпа Стоуна виділяють сім типів темних туристичних об'єктів[14]:

- «темні фабрики розваг» («Dark fun factories»). Фактично «фабрики розваг» – це ігрові центри. До них відносять, різноманітні квестові кімнати з темною тематикою чи театралізована діяльність. Прикладом може слугувати Парк Дракули як один з найсвітліших темних туристичних пам'яток. Він розташований у середньовічній фортеці, а парк побудований навколо міфу про кровопивцю Дракулу. Кімнати страху, в різноманітних парках розваг також є частиною «темних фабрик розваг», наприклад, кімната страху The Twilight Zone Tower of Terror в Діснейленді (див. Додаток Б).
- Темні виставки. Їх організовують насамперед з інформаційною та освітньою метою, а також з метою рефлексії та збереження історичної пам'яті. Часто вони розташовані далеко від фактичного місця смерті. Наприклад, у всьому світі виставка «Світи тіла» викликала етичний дискурс. Це пересувна виставка, де на загальний огляд демонструються людські останки, що пройшли спеціальну обробку

спрямовану на їх довготривале зберігання. Етичний дискурс стосується того чи варто демонструвати трупи з освітньою метою.

- Темні підземелля та пам'ятки, пов'язані з правосуддям та кримінальними справами. До них відносяться місця, де відбували своє покарання засуджені люди. Вони поєднують в собі освітню та розважальну мету. Оскільки підземелля, зазвичай, знаходяться на безпосередній території реальних темних місць, вони сприяють зануренню туриста в «темну» атмосферу. Федеральна в'язниця Алькатрас, в'язниця на острові Роббен, пенететціарний заклад штату Міссурі є прикладом таких темних пам'яток [1]. Ще одним прикладом може слугувати Лондонське підземелля, що є туристичною визначною пам'яткою та відтворює різні моторошні історичні події Англії за останніх тисячу років за допомогою спецефектів, атракціонів та акторів. Наприклад, Велику лондонську пожежу та чуму, Джека Різника, тощо.
- Темні кладовища та усипальниці. Зазвичай, до цієї категорії темних туристичних об'єктів відносять кладовища, місця поховання, поєднані з парковою та культурною зонами.
- Темні святині. В таких місцях наголос робиться на повазі та вшануванні пам'яті загиблих людей. Зазвичай вони розташовуються дуже близько від місця смерті і на не дуже тривалий час після смерті. Наприклад, ворота Кенсінгтонського палацу, які стали свого роду святиною для мільйонів людей у той час, коли в 1997 році загинула Принцеса Діана Уельська.
- Місця темних конфліктів. Місця конфліктів часто стають темними туристичними об'єктами. Такі типи об'єктів, зазвичай, є найбільш комерціалізованими. Наприклад, Соломонові острови, де відбулася битва за Гуадалканал, є одним із відомих місць темних конфліктів.

- Темні табори геноциду. Такі туристичні об'єкти ілюструють реальні місця страждань, спричинених геноцидом чи катастрофою. Наприклад, Освенцим чи Темні поля в Камбоджі.

Також, в останні роки виділяють окремий тип «Темні катастрофи». Сюди відносять місця стихійних чи техногенних лих. Проведення турів, пов'язаних з техногенними катастрофами, запропоноване природоохоронною організацією Greenpeace, з метою привернення уваги суспільства до екологічних проблем людства.

І також А. Сітон виділяє примарний туризм, що стосується комерційної експлуатації привидів. У минулому було поширене явище, коли натовпи об'єднувалися, нібито задля полювання на привидів. Примарний туризм поділяється на світліший і темніший аспекти залежно від мети, для якої він призначений. Примарний туризм, інфраструктура якого була розроблена для розважальних цілей, як правило, знаходиться в найсвітлішій частині спектру темного туризму, прикладом цього є також Парк Дракули. Однак це не виключає справжніх спроб надати історично точні уявлення про паранормальну діяльність, яка зазвичай асоціюється з темнішою частиною спектру темного туризму. Примарний туризм часто включає пересування через громадські місця, тому екскурсії для спостереження за паранормальною діяльністю стають все більш частими. Пропаганда примарного туризму базується на трьох основних формах: готелях з привидами, які використовують цю особливість для залучення публіки; підприємства, що орієнтуються виключно на так звані паранормальні події; і паранормальні тури, з метою пошуку привидів. Деякі з найвизначніших об'єктів примарного туризму: санаторій Вейверлі-Хіллз у Кентуккі, Лондонський Тауер, Острів ляльок у Мексиці, тощо [1].

Натомість, аналізуючи прикладний аспект туризму, варто зазначити, що темний туризм – це термін, який не застосовується у самій туристичній індустрії. Туроператори та турагенти уникають вживання цього терміну при описі туристичних продуктів. Джон Леннон та Малькольм Фолі також погодились, що цей термін «не корисний» для туристичної індустрії. Переважна більшість

туроператорів і турагентів, які пропонують екскурсії, пов'язані з місцями смерті, не вживають подібної термінології та уникають асоціацій у туристів з темним туризмом або танатотуризмом. Таким чином, темний туризм і танатотуризм – це дві можливі концепції для розуміння туризму в місцях, пов'язаних зі смертю [15].

1.2. Концепція місць пам'яті в рамках темного туризму.

Активне вивчення та дослідження концепту пам'яті розпочалось з 80-х років XX століття. Перед науковцями постала потреба визначення культурних форм пам'яті про минуле, враховуючи те, що свідки катастроф та злочинів проти людства помирали і носії пам'яті про ці події зникали. Відповідно необхідно було сформувати колективну культурну пам'ять. Розпочався період активного вивчення «досліджень пам'яті» (memory studies) та переосмислення зовнішніх проявів меморіальної пам'яті.

Історичну пам'ять ототожнюють з поняттями соціальної та колективної пам'яті. Дослідники вважають, що колективна пам'ять функціонує в комунікативній та культурній пам'яті. Комунікативна пам'ять – це історичний досвід або «жива пам'ять» людини. Такий вид пам'яті зберігається поки свідки подій живі, впродовж 3-4 поколінь. Натомість, культурна пам'ять вважається більш формалізованою, вона має символічне значення та, наприклад, була письмово зафіксована [15].

Активізація досліджень концепту пам'яті сприяли створенню концепції «місць пам'яті» (фр. *lieu de mémoire*), головним автором яких є П'єр Нора. П. Нора застосував поняття «місць пам'яті», яке більш конкретизує термін «колективна пам'ять». Дослідник зазначив, що пам'ять є як «життя», а її носіями є соціальні групи [38]. На його думку, історія – це лише неповне відтворення та реконструкція минулих подій. П'єр Нора наводить декілька визначень поняття

«місць пам'яті». Він зазначає, що «місця пам'яті – це присутність минулого в теперішньому» [38] та «це остаточна форма, в якій існує комеморативна² свідомість в історії, яка ігнорує та потребує її водночас» [38]. П'єр Нора поєднував історичну та «живу» пам'ять в своїх дослідженнях, та зазначав, що «місце пам'яті – це втрачене минуле, що знаходиться в пам'яті соціальної групи, але може з часом зникнути і перетворитися на історію, що підтримується колективною пам'яттю» [72]. За словами дослідника, місця пам'яті – це будь-який важливий об'єкт, матеріальний чи нематеріальний за своєю суттю, який завдяки людській волі чи з плином часу став символічним елементом меморіальної спадщини будь-якої спільноти. Вони можуть стосуватися будь-якого місця, предмету чи концепції, що мають історичне значення в колективній пам'яті, наприклад, пам'ятник, музей, подія, символ, тощо. Дослідник зазначав, що місця пам'яті не створюються випадково, вони з'являються, тому що люди бажають зберегти інформацію про це в пам'яті. Тобто, головною метою їх створення є збереження пам'яті групи людей про певну подію [48].

Окремо вивчають також зміни історичної самосвідомості і колективної ідентичності на прикладі зміни «місць пам'яті» нації. Виділяють три види змін національних «місць пам'яті». По-перше, окремі з них можуть бути забуті або витіснені з пам'яті. По-друге, буває, що забуті «місця пам'яті» заново набувають свого значення. По-третє, можна вивчати зміни колективної пам'яті і в тих «місцях пам'яті», які безперервно мали і мають своє місце в колективній пам'яті нації. Значення, яке суспільство приділяє певним місцям пам'яті, не обов'язково залишається незмінним протягом історії [74].

У рамках темного туризму місця пам'яті стосуються конфліктів, травм, насильства, репресій, ув'язнення та болю, тощо. Це широко прийнятий підхід, навіть якщо він не охоплює ширшого значення поняття «місць пам'яті». Починаючи з 1990-х років, наявні зв'язки між пам'ятками та туризмом ґрунтовно та систематично вивчаються, обговорюються та досліджуються. Оскільки

² Комеморація – це комплекс заходів спрямованих із увічнення пам'яті значимих для суспільства людей чи подій [10].

«туризм пам'яті» з'явився як напрямок досліджень, присвячених туризму, пов'язаному з місцями смерті та темним туризмом і танатотуризмом [71]. Дослідники виокремлюють ряд тлумачень темного туризму, пов'язаного з місцями пам'яті. Деякі зазначають, що це специфічний прояв складних взаємовідносин між суспільством та смертю, інші пов'язують з захопленням руїнами та втраченими цивілізаціями. Також існує думка, що це прояв кризи, яку переживають суспільства, що змушує спільноти чи окремих людей ставити під сумнів своє болісне минуле.

Безсумнівно те, що перелік різних об'єктів і місць, що існують в межах категорії темного туризму, настільки ж обширні і різноманітні, як і мотиви тих, хто ним займається. Багаточисельними і широкими є класифікації місць, які вчені присвячували темному туризму. Існує різниця між місцями, пов'язаними з смертю чи катастрофою, і місцями смерті та катастрофи. Розглянемо на прикладі «Меморіального музею Вашингтону» і «Меморіалу Освенциму». Можна сказати, що ті місця, де трагедія представлена без прямого зв'язку з місцем її виникнення, можуть бути класифіковані як «темні», в той час, як ті, що розташовані на місці їх виникнення, отримують позначення «темних» завдяки автентичній складовій, яка може бути відсутня в попередніх. Проте і ті, і інші темні місця будуть класифіковані як місця пам'яті, оскільки вони є символічними елементами меморіальної спадщини. Незалежно від спектру, який застосовують до класифікації темних місць, тому що вони несуть освітню мету та пам'ятну мету [11].

«Місця пам'яті» можуть функціонувати тільки в тих культурах, що поважають уявлення про те, що певному об'єктові є «що нам сказати» про минуле [72]. Тобто отримання об'єктом статусу «місця пам'яті» завдяки його композиційному складу приводить до принципу, що стверджує, що в цій культурі минуле передається не тільки через розповіді очевидців, а й через знаки та символи.

Варто зазначити, що в цьому випадку матеріальність «місць» стає атрибутом другорядним. «Місця», про яких йде мова, можна розуміти

метафорично, оскільки всі можливі знаки і символи привертають увагу як потенційні сховища минулого. Таке розширене використання терміну виправдане, тому що і реальні (музеї, статуї, архіви і т.д.), і метафоричні «місця пам'яті» проявляють одні і ті ж властивості: вони являються власністю певних соціальних груп і містять ті чи інші цінності (ідеї, норми, зразки поведінки), важливі з точки зору цієї групи. Різниця полягає в тому, що в першому випадку «власність» може розумітись буквально і передбачає можливість відвідування таких місць, а в іншому випадку люди звертаються до метафоричних місць пам'яті як до свого минулого [22].

Метафоричні місця пам'яті також є дуже важливим аспектом концепції «місць пам'яті». Вони – в іменах людей, подіях і культурних експонатах можуть стати – подібно до археологічних об'єктів – джерелом безкінечного пошуку, постійно відкриваючи нові, упущені чи недооцінені аспекти минулого. Таке широке трактування «місць пам'яті» можна знайти в більш пізніх роботах П'єр Нора. Однак така інтерпретація має і свої недоліки: її діапазон стає ідентичним таким поняттям, як спогади про минуле, колективна пам'ять, соціальна пам'ять і т.д. Щоб уникнути розмивання рамок термінології, зазвичай, термін «місця пам'яті» використовують коли події, люди і культурні артефакти розглядаються в колективній пам'яті як хранителі (символи) не однієї конкретної цінності, а важливих для суспільства в цілому питань, як «місце», де людина знаходить і може продовжувати знаходити різні цінності, в тому числі і темне [48].

Синонімічним поняттям до темного туризму паралельно з розвитком концепції місць пам'яті з'являється меморіальний туризм. Темні місця, мають посилення до якогось історичного факту, а це зазвичай становить колективну пам'ять. Тобто до місць пам'яті в рамках темного туризму відносять: меморіали та поля битв, кладовища, концентраційні табори, тюрми, тощо. З самого початку інтерпретація терміну «темного туризму» була мотивована спогадами, освітньою чи розважальною метою. Проте не всі туристи, що відвідують темні місця є «темними туристами». Як відмічають Альва Біран та Кеннет Гайд, «підхід з точки зору пропозиції ставить питання про те, чи виправдано відносити

колективний досвід відвідування тематичних парків, таких як, наприклад, лондонське підземелля, до однієї категорії з досвідом відвідувачів таборів геноциду, такої як темний туризм» [22]. А також постає питання чи варто відносити розважальні категорії темного туризму до категорії місць пам'яті.

Оскільки, як уже було зазначено, термін «темний туризм» рідко застосовується в туристичній індустрії, турагенти та туроператори часто застосовують поняття «меморіальний туризм», щоб виділити категорію туризму з метою вшанування пам'яті, освітньою метою, тощо. Воно використовується як бренд, створений самими туристичними агентами. Проте, варто зазначити, що в темному туризмі все ж смерть та страждання є головними об'єктами при його аналізі. А в концепції місць пам'яті та меморіальному туризмі вагому роль грає сама «меморалізація», а смерть є другорядним об'єктом. Темний туризм являє собою індивідуальну увагу до страждань та смерті, в той час як місця пам'яті розглядають наближення до смерті в глобальному масштабі як частину системи створення і реалізації колективної пам'яті [48]. Проте незважаючи на такі відмінності, місця пам'яті все ж є частиною складової темного туризму.

Висновки до розділу 1

Отже, темний туризм – це вид пізнавального туризму, з метою відвідувань місць, які пов’язані зі смертю та стражданнями людей. Як нова форма туризму він був представлений Джоном Ленноном та Малькольмом Фолі, в середині 90-х років XX століття. Танатотуризм та темний туризм це взаємопов’язані терміни, та використовуються як взаємозамінні. Загалом прийнято виділяти п’ять форм танатотуризму: подорожі для відвідування публічних страт, в місця індивідуальних або масових смертей, до меморіалів та місць інтернування, до місць інсценізацій смерті та до місць безпосередньо пов’язаних з подією та місць, що презентують докази смерті.

Для кращого інформування туристів про темний туризм розроблений спеціальний спектр – віртуальну систему, що категоризує об’єкти темного туризму. Він являє собою схему від найтемнішого темного туризму до найсвітлішого, та має свої характеристики. Окремо розроблена категоризація місць пам’яті Філіппом Стоуном темних туристичних пам’яток. Наприклад, темні веселі фабрики відносяться до найсвітлішого спектру туризму, а темні місця Голокосту, відповідно до найтемнішого виду темного туризму.

В 80-х роках XX століття виникає концепція «місць пам’яті», заснована французьким істориком П’єром Нора. Він визначає місця пам’яті як будь-який важливий об’єкт, матеріальний чи нематеріальний за своєю суттю, який завдяки людській волі чи з плином часу став символічним елементом меморіальної спадщини будь-якої спільноти.

Окремо виділяють метафоричні та реальні місця пам’яті, проте всі вони є об’єктом колективної пам’яті. Проте і ті і інші в рамках темного туризму стосуються смерті та страждань.

РОЗДІЛ II. ТЕМНИЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

2.1. Нормативно-правова та інституційна база темного туризму в Республіці Польща

Європа є одним із важливих регіонів для розвитку темного туризму, оскільки на її території відбувались активні воєнні дії, зокрема, пройшли дві світові війни. Внаслідок цього на території Європи, в тому числі у Польщі, знаходиться значна кількість місць та пам'яток, що зумовлюють розвиток темного туризму. З метою врегулювання здійснення туризму в цілому та темного туризму зокрема в Польщі діють спеціальні органи державного контролю та сформовано нормативно-правова базу, в рамках якої він діє. Департамент туризму – це орган, що регулює туристичну сферу в Республіці Польща та підпорядковується Міністерству розвитку та технологій [13]. Департамент туризму відповідає за сприяння розвитку та формування правових та економічних механізмів туризму, встановлює напрями та пріоритети і контролює виконання завдань у сфері просування туризму на внутрішньому й зовнішньому ринках. До завдань департаменту належать:

- реалізація завдань, пов'язаних зі створенням розвитку та зазначенням напрямків просування туризму;
- розробка, впровадження та моніторинг туристичних програм;
- вирішення питань, що стосуються розвитку туризму країни;
- розробка та ведення питань, пов'язаних із підвищенням безпеки туристів;
- ведення справ, пов'язаних зі створенням механізмів регулювання туристичного ринку, зокрема у сфері розвитку підприємництва, підвищення якості та захисту споживачів туристичних послуг, оцінки функціонування туристичної економіки;

- вирішення питань, що впливають із завдань міністра, відповідального за туризм, зазначених у Законі від 29 серпня 1997 року про готельні послуги та послуги гідів та туристичних екскурсоводів, та Законі від 24 листопада 2017 року про туристичні заходи та супутні туристичні послуги;
- вирішення питань, що впливають із завдань міністра відповідального за туризм, у визначеній класифікації, отриманій в державах-членах Європейського союзу, для виконання професії «туристичного гіда» та для здійснення діяльності «керівника туру»;
- участь у процесі створення законодавства ЄС, що стосується туризму, та вирішення питань, що впливають із членства Польщі в ЄС;
- здійснення діяльності у сфері підтримки туризму із структурних фондів ЄС;
- вирішення питань, пов'язаних із участю Республіки Польща у міжнародних туристичних організаціях, зокрема у Всесвітній туристичній організації, комітеті з туризму ОЕСР та ін.;
- підготовка та обробка справ у галузі міжнародного співробітництва у сфері туризму;
- реалізація завдань у сфері підготовки та розвитку професійного та соціального персоналу в сфері туризму в умовах адаптації до мінливого ринку праці туристів;
- розробка та виконання завдань, пов'язаних із проведенням статистичних опитувань у сфері туризму;
- розробка та реалізація завдань у сфері досліджень туризму та поширення їх результатів;
- здійснення нагляду над Польською туристичною організацією, що базується у Варшаві;
- матеріально-правове забезпечення реалізації завдань Повноважним представником Прем'єр-міністра щодо допомоги «польському бренду» [13].

Законодавство, на базі якого діє Міністерство у сфері туризму, включає Закон 2017 року про пакетні подорожі [63], Положення 2010 року про

класифікацію готелів, Положення 2004 року про готелі та інші заклади розміщення [47], Закон 1999 року про заснування Польської туристичної організації та її імплементаційні положення [64], а також Закон 1997 року про послуги з розміщення та послуги екскурсоводів та туристичних гідів [66].

Також варто зазначити, що значна частина завдань туристичної індустрії належать не лише до компетенції Міністерства розвитку та технологій, а й інших міністерств та відомств. Окремо їх вказують у спеціальних стратегіях розвитку туризму на певний період. Останніми двома опублікованими стратегіями є «Стратегія розвитку туризму на 2007 – 2013 роки» [56] та «Стратегія розвитку туризму на 2015 – 2020 роки» [58]. Перша з них видана Міністерством економіки Польщі, оскільки раніше воно займалось цією сферою. А остання розроблена Міністерством туризму та спорту, а зараз координується Департаментом туризму. Варто також зазначити, що органи місцевого самоврядування (воєводства, повіти та гміни) також займаються вирішенням завдань, пов'язаних з туристичною сферою. Проте у цих документах поняття темний туризм та танатотуризм не згадуються у якості окремих напрямів розвитку туристичної сфери держави. Про ці види туризму згадуються лише у пункті про польський туристичний потенціал по регіонах.

До сфери компетенції воєводств щодо туризму входять:

- реєстрація та контроль за діяльністю туристичних підприємств;
- сертифікація та видання дозволів для функціонування закладів розміщення, екскурсоводів та гідів;
- контроль фінансування та діяльності туризму на рівні воєводств;
- співпраця з іншими державними органами, до сфери компетенції яких входить туризм;
- співробітництво з туристичними організаціями;
- створення туристичних продуктів та використання туристичних потенціалів регіону;

- поширення туристичної інформації;
- сприяння та створення проєктів розвитку туристичної інфраструктури на рівні воєводств,
- створення спеціальних програм в рамках шкільного навчання.

До сфери компетенції повітів щодо туризму належать:

- створення та функціонування інституцій у відповідній сфері,
- створення спеціальних шкільних таборів,
- контроль над спортивними та туристичними об'єднаннями на рівні повітів,
- заохочення проведення та фінансування рекреаційних та туристичних заходів на рівні повітів,
- сприяння розвитку окремих видів туризму на території повітів,
- сприяння розвитку туристичної інфраструктури,
- реалізація спеціальних програм з туризму в школах,
- співробітництво з регіональними та місцевими туристичними організаціями.

До сфери компетенції гмін щодо туризму належать:

- збереження, розбудова та оновлення туристичних об'єктів,
- контроль закладів розміщення,
- фінансування туристичних об'єднань та організацій.
- сприяння розвитку туристичної та технічної інфраструктури,
- охорона пам'яток культури та архітектури,
- реалізація спеціальних програм з туризму в школах.

Варто також зазначити, що в Республіці Польща окремо діє Міністерство культури, національної спадщини та спорту, до складу якого входять такі відділи як Департамент охорони пам'яток, Відділ національних культурних установ, Департамент культурної спадщини, що також займаються регулюванням темного туризму та танатотуризму. До того ж, значна кількість туристичних пам'яток темного туризму та танатотуризму знаходяться у підпорядкуванні

цього Міністерства, наприклад, Державний музей Аушвіц-Біркенау в Освенцимі та Музей історії польських євреїв POLIN, тощо.

Найбільший вплив на управління темним туризмом та танатотуризмом має Департамент культурної спадщини, оскільки до сфери його діяльності належать [12]:

- ведення організаційних та основних питань, що виникають у результаті нагляду міністра за музеями та закладами культури, що діють у сфері політики пам'яті, для яких міністр є організатором або куруючим органом;
- ведення справ, пов'язаних з управлінням музейними експонатами, включаючи судові дії та питання, пов'язані з вилученням з інвентарю музейних експонатів;
- підтримка Ради музеїв та національних меморіалів;
- координація завдань у сфері поширення питань, пов'язаних із охороною, збереженням та спільним використанням колекцій, та співпраця у цьому відношенні з пам'яткоохоронними органами та установами культури, що спеціалізуються на догляді за пам'ятками;
- координація питань, пов'язаних з наданням Державним казначейством поруки на виплату компенсації за знищення, пошкодження або крадіжку незастрахованих експонатів, що складають художні виставки, організовані музеями та іншими організаторами виставок у межах юрисдикції департаменту;
- ведення справ щодо кваліфікаційних вимог, що дають їм право займати музейні посади в музеях, та узгодження справ щодо визнання кваліфікацій, набутих у державах-членах ЄС, за професією музейного працівника;
- ведення Державного музейного реєстру;
- ініціювання та координація робіт щодо стратегій розвитку музеїв у Польщі та моніторинг змін у законодавстві у сфері музеєзнавства, ініціювання законодавчої діяльності у цій сфері;

- координація просування музейних колекцій та досягнень польського музеєзнавства в країні та за кордоном;
- виконання завдань міністра у сфері підтримки та поширення національної та державної традиції шляхом:
 - а) координації діяльності підпорядкованих установ з організації національних та державних свят та пам'ятних дат,
 - б) співпраці з державними та місцевими державними установами та неурядовими організаціями, які займаються політикою пам'яті, популяризації та розповсюдження знань про історію Польщі та польську спадщину,
 - в) популяризації знань про місця національної пам'яті та їх значення для історії, спадщини та національної ідентичності;
- підтримка, включаючи фінансову Міжнародної ради Аушвіца, яка є дорадчим органом Прем'єр-міністра;
- виконання завдань міністра, включаючи завдання, що впливають із міжнародних угод, що стосуються догляду в межах Республіки Польща національних пам'ятних місць та постійного вшанування фактів, подій та пов'язаних осіб, а також могил війни та кладовища, пам'ятники винищення та їх охоронні зони, а також підготовкою рішень у порядку оскарження;
- впровадження постійних вшанувань пам'яті в місцях національної пам'яті, включаючи місця боїв та мученицької смерті польської нації, та згадування відповідних фактів, подій та постатей;
- надання пропозицій щодо догляду за меморіальними пам'ятниками та музеями боротьби та страждань [12].

Варто зазначити, що у 1990 році за рішенням Міністра культури і мистецтва була створена Міжнародна рада Державного музею Аушвіц-Біркенау [29]. Міністр запросив до участі у роботі Ради авторитетів зі знанням проблем Другої світової війни, концтаборів та Голокосту. У січні 2000 р. Прем'єр-міністр Республіки Польща Єжи Бузек повідомив про створення Ради Освенцима [29].

Вона взяла на себе обов'язки існуючої Ради, на відміну від неї, вона формувала думки та була дорадчим органом Прем'єр-міністра у сфері захисту та розвитку не тільки районів колишнього нацистського табору смерті Освенцим, а й інших пам'яток Голокосту. Проте ця Рада проіснувала до 2018 року, а на четвертий термін прем'єр-міністр не призначив нову раду [29]. Але за заявами нового прем'єр-міністра Матеуша Моравецького у 2021 році, Міжнародна рада Освенцима буде повторно сформована [42].

Відповідно до Закону від 23 липня 2003 року про охорону пам'яток та догляд за пам'ятками, пам'ятник – це нерухоме майно або рухоме майно, його частина або комплекси, які є роботою людини або пов'язані з її діяльністю та які є свідченням минулої епохи або подій, збереження яких лежить у суспільному інтересі через володіння історичною, художньою чи науковою цінністю (пункт 1 статті 3). Відповідно до ст. 6 нерухомі пам'ятки, незалежно від стану збереження, підлягають охороні та догляду, зокрема «місця, присвячені історичним подіям чи діяльності видатних особистостей чи установ» [68].

Нерухома пам'ятка вноситься до реєстру пам'яток на підставі рішення, виданого Хранителем пам'яток воєводства за посадою або на вимогу власника нерухомого пам'ятника або вічного користування земельною ділянкою, на якій знаходиться нерухома пам'ятка. Реєстр може також включати околиці пам'ятки, внесеної до реєстру пам'яток, а також її географічну, історичну або традиційну назву (ст. 8, 9, пункти 1, 2). Відповідно до цих пунктів темні пам'ятки знаходяться під захистом держави [68].

Важливим нормативно-правовим актом є Закон «Про Польську туристичну організацію». Відповідно до нього, контроль над Польською туристичною організацією, яка відповідає за маркетинг та популяризацію Польщі як туристичного напрямку, проводить статистичні та маркетингові аналізи та забезпечує розвиток та функціонування польської туристичної інформаційної системи здійснюється Міністерством розвитку та технологій. Організація має чотирнадцять міжнародних представництв, розташованих на затверджених та нових ринках збуту, та співпрацює з регіональними та місцевими туристичними

організаціями, а також іншими, що займаються просуванням та розвитком туризму на регіональному рівні.

Одним із напрямів діяльності Польської туристичної організації є проведення пізнавальних інфотурів для туроператорів і журналістів з метою презентації та популяризації туристичних місць, в тому числі і темних. Польська туристична організація також відповідає за створення та поширення ознайомчо-інформаційних туристичних матеріалів. Ця установа активно співпрацює з органами самоврядування, науковими та навчальними закладами, представниками туристичної індустрії, а також регіональними та локальними туристичними організаціями [67].

Регіональні туристичні організації – це організації, в рамках яких здійснюється співпраця між місцевою та туристичною індустрією, зокрема у сфері споживчого маркетингу та просуванні туристичних пам'яток, охоплених організацією, діяльності як в країні, так і за кордоном. Крім просування, до їх завдань зазвичай включають підтримку функціонування та розвитку туристичних інформаційних систем, ініціювання, оцінку та підтримку планів розвитку та модернізації туристичної інфраструктури, а також співпрацю з Польською організацією туризму.

У 1993 році було створене Польське Агентство з розвитку туризму – агентство, яке функціонує на польському ринку туристичних інвестицій, надаючи фінансові та консультаційні послуги в сфері туризму. Основною метою організації є участь у створенні та реалізації проєктів і програм підтримки розвитку індустрії туризму та супутньої інфраструктури, а також підтримка розвитку існуючих підприємств на польському ринку. Науковий супровід розвитку туризму в Польщі забезпечує Інститут туризму, який був заснований ще в 1972 році. Основні напрямками роботи: дослідження туристичних ринків, розробка заходів стимулювання в'їзного туризму, формування стратегії розвитку туризму, визначення маркетингу національного туризму та перспективних ринків збуту туристичного продукту, оцінка економічного ефекту від туристичної діяльності для країни та окремих регіонів. Завдяки роботі вказаної

установи Польща забезпечена змістовною статистичною інформацією, яка стосується туризму. Пріоритетними завданнями є стимулювання розвитку туристичної сфери та створення нових туристичних продуктів для збільшення тривалості подорожей [33].

Отже, нормативно-правова та інституційна база темного туризму в Республіці Польща є достатньо забезпеченою. Проте регулювання темного туризму здійснюється зазвичай в рамках органів, що регулюють туристичну сферу загалом, а не займаються виключно темним туризмом, що може негативно впливати на розвиток темного туризму як такого.

2.2. Вплив танатотуризму на розвиток туристичного сектору Республіки Польща

Темний туризм – це досить специфічний вид культурного туризму, популярність якого останнім часом зростає. Істотні зміни в структурі туристичної галузі забезпечують можливість активізувати її розвиток. Для цього в Польща має ряд передумов: членство країни в ЄС, що надав більші можливості для в'їзду туристів, просування інформації про туристичні пам'ятки всередині держави та закордоном, розвиток та модернізація інфраструктури, розробка різноманітних програм та стратегій розвитку туризму в Республіці Польща, створення інституцій, що координують діяльність туристичної сфери та ін.

Історія також є важливим чинником, який має значний вплив на можливості розвитку темного туризму в Польщі. Республіка Польща – це держава з дуже багатим історичним минулим, на її території століттями проходили різні військові дії. Такі важкі переживання залишили свій слід у поляків, що вплинуло на їхнє специфічне сприйняття смерті, людської трагедії та страждань. Для тих, хто не має такого досвіду, вони можуть стати привабливими явищами. У багатьох суспільствах смерть є складною темою, хоча

в Польщі вона набуває унікального значення, і тому її слід розглядати в іншому контексті. Така унікальна історія також може стимулювати розвиток темного туризму в Польщі. Завдяки їй ця країна має величезну кількість місць, пов'язаних зі смертю та людськими стражданнями. На території Республіки Польща встановлено численні місця національної пам'яті. Вони включають, серед іншого як пам'ятники, меморіали, індивідуальні та колективні могили, що перебувають під особливою опікою, так і військові кладовища, місця колишніх таборів Геноциду та місця масових вбивств.

Оцінюючи Польщу з точки зору туристичної привабливості, можна зробити висновок, що це країна, що відрізняється великим туристичним потенціалом. У проекті Стратегії розвитку туризму на 2015 – 2020 роки Міністерство розвитку та технологій визначає сильні та слабкі сторони розвитку туризму. Серед сильних сторін, серед інших є цінна історична культурна спадщина, яка важлива для розвитку темного туризму в цій країні. Стратегія розвитку туризму на 2015-2020 роки формує туристичну політику Республіки Польща, що спрямовується на удосконалення системи міжнародного туризму завдяки створенню привабливого іміджу держави на світовому рівні, з урахуванням збереження культурної спадщини Республіки Польща [43].

Люди післявоєнного часу хотіли вилучити смерть зі своєї свідомості, тому що було важко жити з усвідомленням смерті стількох мільйонів людей. Масові смерті внаслідок різних причин також траплялися в Середні віки, але вони не призвели до постійної переоцінки ставлення до смерті. Величезні страждання, спричинені Другою світовою війною, зокрема, не могли не відбитися на менталітеті всього польського народу. Такі болісні переживання війни унеможливили розглядати смерть і страждання як туристичну визначну пам'ятку. Значна кількість людей втратили своїх родичів внаслідок війни 1939-1945 років. Смерть стала повсякденною реальністю для людей тих часів. Для тих, хто не мав такого досвіду, такі туристичні визначні пам'ятки можуть стати привабливими явищами з туристичної точки зору. Тому значна кількість туристів, що відвідують такі місця є в'їзними, а не лише внутрішніми.

Важливу роль в сфері темного туризму та танатотуризму відіграє колишній концентраційний табір Аушвіц-Біркенау. Варто розглянути вплив темного туризму на розвиток туристичного сектору в Республіці Польща на прикладі Освенциму. Загалом у 2014 році в Освенцимі перебували 30 036 туристів, у тому числі 17 545 іноземних туристів, і порівняно з 2013 роком кількість туристів зросла на 7% [69]. Використовуючи наявну інформацію про іноземних туристів, слід відзначити їх збільшення за 2013-2016 рр. на 29,4% [69]. Рекордним за динамікою зростання став 2016 рік, коли у зв'язку з організацією Всесвітнього дня молоді кількість іноземних туристів у Освенцимі зросла на 20,1% порівняно з попереднім роком [69]. У 2014 році іноземні туристи становили 58,4% усіх користувачів закладів розміщення. Їхня частка порівняно з минулим роком зменшилась на 1%. З іншого боку, зросла частка польських туристів (збільшення на 1%) [69]. Всього було здійснено 67 385 ночей, у тому числі іноземних туристів – 44 655, що становить 66,2% ночівлі в Освенцимі [69]. Середня тривалість перебування в Освенцимі у 2014 році становила 2,2 дня, у тому числі іноземних туристів – 2,5 (зменшення порівняно з 2013 роком) [69]. Це означає, що туристи, які приїжджають до міста, проводять тут в середньому 1-3 ночі [69]. Це досить короткий термін перебування. Хоча даних про кількість туристів з ночівлею за наступні роки немає, динамічний розвиток місць розміщення та кількість відвідувачів у музеях та інших закладах, які реєструють відвідувачів дозволяє припустити, що туристичний потік в Освенцимі має тенденцію до зростання [69].

Центральний статистичний офіс Польщі також надає інформацію про іноземних туристів, які перебувають в Освенцимі, з категоризацією за країною походження. Найбільше іноземних туристів прибуло до Освенциму в 2016 році з Німеччини (11 502 особи та динаміка зростання у 2013-2016 роках на 32%) [53]. Зі США прибуло 1073 туриста, кількість яких за аналізований період зросла на 29,6%. 2015 рік – на 49,4 % [53]. З Нідерландів прибуло 940 туристів, їх приріст у 2013-2016 рр. склав 33,7% [53]. Як і у випадку обох вищезгаданих націй, найінтенсивніше зростання відбулося у 2016 році [53]. Наступною за чисельністю нацією були італійці, яких до Освенциму прибуло 875, що означає

збільшення порівняно з 2013 роком на 27,6% [53]. Кількість туристів з цієї країни систематично зменшувалася в 2014-2015 роках [53].

Найбільш динамічне зростання зафіксовано у 2013-2016 роках у прирості відвідувань Освенциму резидентами Іспанії, які у 2016 році зросли майже в 4 рази, ніж у 2013 році, а приріст у порівнянні з попереднім роком склав 56,3% [26]. Висока динаміка зростання зафіксована серед канадців, українців, словаків, британців, японців, французів та греків. Також у цьому випадку помітне значне зростання порівняно з попереднім роком. З іншого боку, за аналізований період зменшилася кількість туристів з Данії, Фінляндії, Норвегії, Ірландії та Росії.

На наведеній діаграмі показано частку туристів окремих національностей у структурі іноземних туристів, які приїхали в Освенцим у 2016 році (див. Додаток В). Найчисельнішими були німці (53%), за ними йдуть американці (4,9%), Нідерланди (4,3%), а також Італія (4%) [69]. Наступні країни: Великобританія (3,3%), Франція (3%), Швеція (2,7%), Чехія (2,4%), Австрія (2,2%) і Норвегія (2%) [69]. Найменшою кількістю відвідувачів у аналізованому році були мальтійці, кіпріоти, греки, латвійці, словенці, португальці та естонці [69].

Місце пам'яті, яке генерує найбільший туристичний трафік в Освенцимі, — це Державний музей Аушвіц-Біркенау, який за 2017 рік відвідали 2 053 650 осіб, у тому числі 86,8% іноземців [50]. Державний музей Аушвіц-Біркенау збирає та публікує статистику відвідувачів у своїх звітах, з розбивкою за внутрішніми та іноземними відвідувачами та за країнами походження іноземців. Ці дані дозволяють визначити не тільки динаміку відвідувань, а й зміни пропорцій у структурі відвідувачів щодо країни походження [50]. Частка відвідувачів колишнього концентраційного табору Аушвіц-Біркенау у загальній кількості відвідувачів Освенцима коливається на рівні 97%, з умовою, що деякі відвідувачі під час перебування могли відвідати й інші туристичні місця [69]. Кількість відвідувачів цього туристичного місця з 2001 р. зросла більш ніж у чотири рази (у 2001 р. було 492 500 відвідувачів, зменшення відвідуваності відбулося лише у 2014 р.) [50]. Що стосується націй, які відвідують це місце, то

переважають поляки, які в 2016 році становили 20,6% від загальної кількості гостей, за ними йдуть британці та американці [69]. Значну частку становлять іспанці, італійці, ізраїльтяни, німці та французи. Порівняно з попереднім роком, у 2016 році значно зросла кількість відвідувачів з: Португалії (на 115%), Італії (на 91%), Іспанії (на 68%), Ізраїлю (на 59%) та Франції (на 44%) [69]. Частка іноземних туристів у Державному музеї Аушвіц-Біркенау демонструє тенденцію до зростання, з незначними коливаннями у 2013 році [50]. Динаміка зростання у 2011-2012 роках становила 1,8%, у 2013 році відбулося зниження на 6,8%, а через рік – на 15,1% більше відвідувачів, у 2015 році приріст становив 12,5%, а в 2016 році – 19,1% [69].

Щодо сезонності туристичного потоку Державному музеї Аушвіц-Біркенау, то у 2013-2016 рр. він був найнижчим у січні-лютому [53]. Пік сезону припав на березень, високий він також був у липні та у 2016 році в серпні (майже вдвічі, ніж у попередньому році)[53]. З іншого боку, пік відвідування дітьми та підлітками Державного музею Аушвіц-Біркенау припадає на травень і жовтень, тоді як дорослі найчастіше відвідують це місце в літній сезон [53].

Інформацію про туризм в Освенцимі надають також інші вторинні джерела. Одним із них є дослідження туристичного руху в Малопольському воєводстві, проведене у 2011-2016 роках [21]. Згідно зі звітом Огляду туристичного трафіку в Малопольському воєводстві, кількість туристів, які відвідують Краків, систематично збільшується, але це зростання менше, ніж у загальному воєводстві [21]. Це є ефектом збільшення потенціалу туристичних об'єктів, розташованих за межами столиці воєводства, які приваблюють все більше і більше відвідувачів, що призводить до більшої диверсифікації туристичного руху по всьому воєводству. Про це свідчить той факт, що більше половини відвідувачів Кракова (51%) під час перебування в Кракові також відвідують такі об'єкти, як Державний музей Аушвіц-Біркенау [21]. У звіті про туристичний рух у Малопольському воєводстві за 2016 рік, іноземні відвідувачі вказують Державний музей Аушвіц-Біркенау на четвертому місці в рейтингу місць, які варто відвідати, незмінним з 2014 року [21]. Музей відвідують

переважно люди із середньою та вищою освітою. У віковій структурі переважає молодь 15-18 років [21]. Приблизно 46% відвідувачів – це люди, для яких рішення прийти було прийнято установою, з якою пов’язаний респондент [21].

Ще одним важливим темним туристичним місцем є колишній концентраційний табір Майданек. Впродовж 2010-2015 рр., цей туристичний об’єкт набув більшої популярності серед туристів [34]. У 2010 році цю DESTИНАЦІЮ відвідало близько 100 тисяч туристів [34]. У 2015 році установа відзначила рекорд відвідуваності – територію музею відвідало 207 893 особи [34]. Це найвищий показник з 1990 року. Кількість внутрішніх туристів зросла на 11 тисяч, що було найбільшим зростанням кількості відвідувачів за останні роки [34]. Вони становили 60% усіх відвідувачів музею (129 152 особи) [34]. Більшість зовнішніх туристів прибули з Ізраїлю, США, Німеччини, Великобританії та України [34].

Збільшення відвідуваності обумовлено, серед іншого, великим інтересом до освітніх пропозицій, особливо до музейних уроків (у 2015 році таких уроків у музеї було приблизно на 40% більше, ніж минулого року) та до безкоштовних тематичних екскурсій по місту. території колишнього концтабору в Майданеку, які користуються популярністю. Також протягом кількох років систематично збільшується кількість відвідувачів сайту Державного музею в Майданеку. У 2015 році сайт відвідали понад 610 тисяч разів [34].

Також популярним серед темних пам’яток Республіки Польща є Музей історії польських євреїв POLIN. Це місце відвідали мільйон відвідувачів із 113 країн на основній виставці з моменту її відкриття в 2014 році. Приблизно 45% усіх відвідувачів – це молодь. Майже половина відвідувачів Музею історії польських євреїв, це іноземні туристи з Азербайджану, В’єтнаму, Еквадору, ПАР та Японії [41].

Отже, темний туризм та танатотуризм роблять значний внесок в розвиток туристичної інфраструктури в Республіці Польща. Значна кількість туристів відвідують такі місця, що сприяє їх популяризації та процвітанню місць пам’яті як туристичних об’єктів.

Висновки до розділу 2

Отже, Республіка Польща здійснює ефективну політику у сфері туризму, має дієві механізми її реалізації, в основі яких лежить належне нормативно-правове та інституційне забезпечення. З метою розвитку темного туризму та місць пам'яті в Республіці Польща створено є ряд державних органів управління, зокрема Департамент туризму, Міністерство культури, національної спадщини та спорту, а також департаменти що йому підпорядковуються. Для координації та регулювання роботи темних місць пам'яті пов'язаних з Голокостом, було сформовано спеціальну Міжнародну раду Освенцима, проте з 2018 року вона не функціонує, що свідчить про недостатню зацікавленість розвитком такого виду туризму як танатотуризм та темний туризм зі сторони органів центральної влади. Проте відбувається поступове зростання популярності темного туризму, як продовження розвитку туристичної сфери, що є наслідком збільшення кількості видів туризму через збільшення попиту та зростання туристичного інтересу до таких пам'яток.

Також на збільшення популярності темного туризму та танатотуризму позитивно впливає значна кількість місць культурної спадщини Польщі, що створює значні перспективи для його розвитку. Збільшення туристичних потоків призводить до посилення розвитку туристичної сфери у регіонах. Наявність історичних об'єктів темного туризму, зокрема місць пам'яті стимулює розвиток як танатотуризму та темного туризму, так і туристичної інфраструктури в Республіці Польща загалом.

Одними з найбільш популярних місць пам'яті Голокосту в Республіці Польща є Державний музей Аушвіц-Біркенау та Державний музей в Майданеку. Ці DESTINATIONI щорічно відвідує значна кількість туристів, що сприяє розвитку як темного туризму та танатотуризму в Республіці Польща, так і туристичної сфери загалом.

РОЗДІЛ III. МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ГОЛОКОСТУ В ВАРШАВІ, ЛОДЗІ, КРАКОВІ ТА ЛЮБЛІНІ.

3.1. Місця пам'яті Голокосту в Варшаві та Лодзі

У ході дослідження було проаналізовано розвиток темного туризму та танатотуризму в Республіці Польща в таких містах як Варшава, Лодзь, Краків та Люблін. Це зумовлено тим, що під час Голокосту тут відбулись найбільш масштабні трагедії. Варшава сумно відома тим, що на її території було розташовано одне з найбільших гетто в Європі, Варшавське. В Лодзі розташовувалось Лодзинське гетто, в Любліні концентраційний табір Майданек, а в Кракові Краківське гетто. Окрім гетто, розташованих біля цих міст, в роботі також розглядаються такі табори смерті як Треблінка та Аушвіц-Біркенау. Оскільки велика кількість єврейського населення компактно проживала на території цих міст, саме там були сформовані згадані гетто.

До Другої світової війни на території Польщі проживала найбільша громада єврейського населення в Європі. Варшава була центром культурного, політичного та релігійного життя євреїв. Після початку Другої світової війни на окупованих Німеччиною територіях розпочали створювати у містах закриті гетто для єврейського населення. Одним з таких прикладів є Варшавське гетто, яке заснували в 1940 році. Воно було найбільшим гетто в Європі та займало площу близько 300 га [41]. Обмеження доступу до продуктів харчування та підвищення цін призвели до поступового погіршення ситуації в гетто. Тому в 1942 році розпочалось виселення євреїв з Варшавського гетто. Їх перевозили у концентраційний табір в Треблінці. У результаті ліквідації Варшавського гетто в період з 22 липня по 24 вересня 1942 р. у Треблінці було депортовано та вбито від 280 тис. до 310 тис. євреїв, близько 10 тис. загинуло під час депортації, а

понад 11 тис. було відправлено до трудових таборів [39]. Навесні 1943 року влада розпочала повну ліквідацію Варшавського гетто. В наслідок цього розпочалось на території гетто повстання. Бої, що відбувалися на його території, складалися з серії зіткнень між повстанцями, які захищалися у деяких місцях гетто або переміщалися між укриттями та криївками, і німецькими штурмовими групами. Крім того, німецькі війська щодня обшукували територію гетто, шукаючи схованки, де переховувалися євреї. Під час повстання було вбито близько 7 000 євреїв, та заживо спалено в підпалених будівлях близько 6 000 [39]. Після придушення повстання в гетто німецькі окупанти підірвали Велику синагогу на вулиці Тломацькій. Будівлі ж в гетто були майже повністю зруйновані.

Після Другої світової війни постало питання збереження пам'яті в таких місцях як Варшавське гетто. Спочатку на цій території було з ініціативи міської влади створено сквер пам'яті загиблих. Згодом для цієї мети було розроблено програму будівництва музею на цій території. Ідея створення у Варшаві нового великого музею, присвяченого історії польських євреїв, була ініційована 1995 року Асоціацією Єврейського історичного інституту Польщі. У тому ж році Варшавська міська рада виділила для цього земельні ділянки в Муранові, довоєнному єврейському кварталі Варшави та місці колишнього Варшавського гетто, зверненого до пам'ятника Героям Варшавського гетто. У 2005 році Асоціація Єврейського історичного інституту Польщі встановила приватно-державне партнерство з Міністерством культури та національної спадщини Польщі та містом Варшава. Першим директором музею був Єжи Гальберштадт. У вересні 2006 року спеціально розроблений намет під назвою Охель (єврейське слово для намету) був встановлений для виставок та заходів на місці майбутнього розташування музею [31].

Музей історії польських євреїв POLIN – це перший і єдиний у світі музей, присвячений відновленню пам'яті про цивілізацію, створену польськими євреями протягом тисячоліття. Його основна виставка-це подорож 1000-річною історією польських євреїв-від Середньовіччя до наших днів.

Будівля музею POLIN стоїть на символічному місці. Будівля, звернена до пам'ятника Героям Гетто, оточена з усіх боків сірими багатоквартирними будинками, збудованими після війни на руїнах Гетто. Будівля нового музею була побудована в центрі колишнього єврейського району Варшави, відомого як Північний округ.

Дизайн – робота фінської студії Lahdelma та Mahlamäki – була обрана в 2005 році на міжнародному архітектурному конкурсі під керівництвом Богдана Пачовського (див. Додаток Г). Організатори отримали понад 100 заявок з усього світу. Брили участь всесвітньо відомі архітектурні студії та архітектори, серед яких Цві Хекер, Кенго Кума та Даніель Лібескінд. Нова будівля мала бути функціональною, сучасною та мати впізнавану, відмінну форму, щоб стати одним із символів сучасної Варшави. Об'єкт мав стати місцем, де демонструватимуться досягнення єврейської культури, але водночас будівля не могла домінувати над Пам'ятником Героям Гетто, який мав залишатися орієнтиром для всієї околиці. Щоб якомога менше заважати простору, до якого звикли мешканці, будівля мала займати третину площі, а її висота не повинна була перевищувати довколишніх багатоквартирних будинків [39].

Проект-переможець був обраний через стриманий і збалансований підхід архітектора до великого і драматичного минулого. Райнер Махлямякі запропонував будівлю з приглушеним геометричним зовнішнім виглядом, але динамічним інтер'єром. Світловий музей-пам'ятник, покритий склом, розділений на дві частини прямо навпроти Пам'ятника Героям Гетто. Розробляючи концепцію, архітектор брав до уваги не лише будівлю, а й оточення. Будівля була побудована за квадратним планом з ідентичним квадратом, утвореним прилеглою територією навколо пам'ятника Героям Гетто. І Музей, і Пам'ятник – це раціональні геометричні рамки, що охоплюють динамічний музей. У пам'ятнику простий кам'яний каркас оточує групу фігур, які ніби відриваються від каменю. Тим часом проста маса музею містить символ їх драматичної долі – тріщину головного залу. Таким чином, між ними встановлюється простір постійного діалогу, причому пам'ятник є місцем

мовчазного роздуму та вшанування пам'яті, а музей – відкриттям та дослідженням.

Як навчальний та культурний заклад, музей POLIN присвячений стимулюванню діалогу в дусі взаєморозуміння та поваги. Роль музею полягає у відновленні пам'яті та налагодженні зв'язку між минулим та сьогоденням – так само, як міст високо над тріщиною залу з'єднує обидві сторони залу. Відновлюючи тисячолітню пам'ять про історію польських євреїв, головною ідеєю Музею є побудова сучасної ідентичності, індивідуальної та колективної, поляків та євреїв, Європи та світу. Цей музей відповідає вимогам центру сучасної освіти та культури, платформи для соціального діалогу, що пропонує нові інструменти та методи історичного аналізу [41].

Відкриття музею відбулося 19 квітня 2013 року, під час вшанування 70-ї річниці повстання у гетто, проте головна виставка музею відкрилася 28 жовтня 2014 року. Побудований у районі Муранов, на самому місці старого гетто. Це данина поваги 3,3 мільйонам євреїв, які народилися або оселилися в Польщі до Другої світової війни.

Програма Музею побудована за зразком сучасного музеєзнавства, в якому виставково-дослідницька діяльність поєднується з насиченою культурно-освітньою програмою. Саме тому, ще до відкриття постійної експозиції, музей почав організовувати тимчасові виставки, представляти твори та художні інсталяції, колекції сувенірів, а також історичні події та місця. У музеї працюють художники, які представляють цілий спектр жанрів: класичну музику, клезмерську музику, джаз та рок. Насичена програма також включає театральні вистави, включаючи прем'єри, підготовлені артистами молодого покоління, покази фільмів, лекції та дебати з науковцями та громадськими діячами, зустрічі з праведниками народів світу та євреями які пережили Голокост та майстер-класи для дітей та дорослих.

Основна виставка займає більше 4000 квадратних метрів простору. Він складається з восьми галерей, які документують і відзначають тисячолітню історію єврейської громади в Польщі – колись найбільшої єврейської громади

світу – майже повністю зруйнованої під час Голокосту. Виставка включає мультимедійну розповідь з інтерактивними інсталяціями, картинами та усними історіями, серед інших функцій, створених понад ста двадцятьма науковцями та кураторами. Окремими експонатами є реконструкція даху і стелі Гвіздецької синагоги XVII століття (див. Додаток Д) [40].

У музеї є такі галереї:

- Ліс – галерея присвячена появі в Польщі перших євреїв, які залишили країни Західної Європи через переслідування.
- Перші контакти (Середні віки) – ця галерея присвячена першим єврейським поселенцям в Польщі. Відвідувачі можуть побачити на виставці інформацію про Ібрагіма ібн Якуба, єврейського дипломата з Кордови, автора знаменитих нотаток про свою подорож по Європі. Один з експонатів – це перше речення, написане на ідиші в молитовнику 1272 року.
- *Paradisus Iudaeorum* (тобто Єврейський Рай, XV-XVI століття) – галерея показує, як були організовані єврейські спільноти і яку роль вони відігравали в економіці. Є інтерактивна модель Кракова і єврейського Казимира. Відвідувачі дізнаються, що релігійна терпимість в Польщі того часу зробила країну «єврейським раєм». Цей золотий вік був перерваний повстанням Хмельницького, яке символізує полум'я, яке вказує шлях в сусідню галерею.
- Єврейське містечко (XVII-XVIII століття) – галерея розповідає про історію євреїв аж до поділу Польщі. Ця галерея показує історію польських євреїв від повстання Хмельницького до періоду поділу, на прикладі типового прикордонного міста, де єврейське населення складало значну частину мешканців.
- Зіткнення з сучасністю (XIX століття) – у цій частині виставки представлений період поділів, коли євреї поділили долю держави, поділеної між Австрією, Пруссією та Росією. Польське суспільство і єврейська громада при цьому також виявилися розділені кордонами. Експозиція показує роль єврейських підприємців, таких як Ізраїль Калманович Познанський, у польській індустріальній революції. Галерея також показує, як змінилися традиційні

єврейські сфери життя та ритуали, і як виникли нові суспільні, релігійні та політичні рухи. Також в цей період стався сплеск нового антисемітизму, з яким зіткнулися і польські євреї.

- На єврейській вулиці – ця галерея присвячена періоду Другої Польської Республіки, який, незважаючи на виклики, з якими довелося зіткнутися молодій країні, вважається другим золотим віком в історії польських євреїв. Виставка також висвітлює єврейські кінематограф, театр і літературу (див. Додаток Е).

- Голокост – галерея про Голокост, що забрав життя приблизно 90% з 3,3-мільйонного єврейського населення Польщі. Значну частину виставки присвячено історії Варшавського гетто – найбільшого з приблизно 600 гетто, створених німцями в окупованій Польщі. Події з історії гетто, серед інших, містять цитати на стінах з «Щоденника Адама Чернякова» та «Хроніки Варшавського гетто» Емануїла Рінгельблюма. У галереї також представлені учасники та рішення конференції Вансі, функціонування та жертви німецьких таборів смерті, створених в окупованій Польщі, а також різні реакції поляків на винищення євреїв. Галерея має два рівні і є просторово найбільшою галереєю постійної експозиції. Її структура, вибір та презентація зібраних експонатів мають викликати у відвідувачів відчуття скутості, оточеності та репресивності, що повторюється у розповідях про євреїв які проживали в гетто. Частина виставки, присвячена таборам знищення, була зроблена з іржавого листового металу. Через складну тематику рішення про відвідування цієї галереї дітьми до 12 років залишається за їх батьками та опікунами

- Пovoєнні роки – галерея про хронологічно останній період історії євреїв Польщі, який почався в 1945 році. Ця галерея показує період від визволення Польщі до наших днів. Починається з згадки ролі Йосипа Сталіна у створенні незалежної єврейської держави Ізраїль. Початок виставки показує дилеми польських євреїв, які пережили Голокост: «залишитися чи піти»? Більшість емігрували з країни в перші роки після війни, в основному через антисемітизм. Висвітлено антисемітську кампанію 1968 року. Важливою датою

є 1989 рік – кінець радянської присутності в Польщі і початок відродження єврейської громади [32].

Постійна експозиція була створена командою фахівців з Польщі, США та Ізраїлю, а також музейним колективом під керівництвом директора – професора Барбари Кіршенблатт-Гімблетт. Вона показує, що історія польських євреїв є невід’ємною частиною Польщі і що історія єврейської нації не була б повною без представлення подій, що відбувалися в Польщі. Виставки не зосереджують свою увагу на Голокості, а представляють внесок євреїв у розвиток польської культури, науки та економіки. Музей POLIN має на меті ознайомити відвідувачів із життям та діяльністю євреїв в Польщі. Виставки можуть переглядати одночасно 500 осіб та орієнтовний час відвідування становить 2-3 години.

Окрім музейної діяльності, зосередженої на постійній експозиції та тимчасових виставках, Музей POLIN організовує, серед іншого лекції, семінари та дискурси, зустрічі з людьми, що пам’ятають часи Голокосту, представниками культурної сфери, концерти, театральні вистави та майстер-класи для дітей [40].

Також в Мазовецькому воєводстві розташовувались два концтабори Треблінка. Треблінка-I вважається трудовим табором, а Треблінка-II винищувальним табором. Табір Треблінка-I функціонував з літа 1941 року до кінця липня 1944 року. Засновником і організатором був окружний староста Ернст Грамс. Через табір пройшло понад двадцять тисяч в’язнів, з яких близько 10 тисяч загинули, або були розстріляні [61]. Трудовий табір ліквідували в липні 1944 року.

Табір смерті Треблінка-II був побудований німцями в середині 1942 року поруч з Треблінкою-I. Він був створений в рамках «Операції Рейнхард», спрямованої на фізичну ліквідацію єврейського населення. Ця операція проводилась в 1942-1943 роках та мала на меті знищити усе єврейське населення губернаторства Польща. У ході «Операції Рейнхард» було знищено близько 1,8 млн осіб. Перші ув’язнені в Треблінку прибули в 1942 році, їх перевели з Варшавського гетто. З цього дня сюди привозили євреїв переважно з окупованої Польщі, а також з Чехословаччини, Франції, Греції, Німеччини, Австрії, тощо.

Сюди також прибували роми та сінті з Польщі та Німеччини. Депортованих вбивали вихлопними газами у спеціально побудованих газових камерах. Підраховано, що тут загинуло понад 800 тисяч людей. Щоб приховати сліди злочину, тіла спалювали на спеціально споруджених ґратах. У листопаді 1943 року всі табірні будівлі та споруди були знесені [62].

У 2010 році перед колишніми німецькими нацистськими таборами в Треблінці було створено присвячений їм музей. У ньому представлені експонати, пов'язані як з табором смерті Треблінка-II, так і з трудовим табором Треблінка-I. В експозиціях представлені частини колючого дроту, що був частиною огорожі, численні особисті речі жертв, що померли в цих таборах.

У музеї представлено чотири виставки. Найбільша з них присвячена табору смерті Треблінка II, але також представлена історія мирного населення на початку Другої світової війни. В четвертій виставці представлені мацеви, тобто єврейські надгробки. Окрім того, в музеї змінюються тимчасові експозиції. На безпосередній території колишнього концтабору розташований пам'ятник жертвам цього табору. Він збудований у вигляді тріснутої стіни, яка схожа на Стіну плачу в Єрусалимі, а на вершині розташована частина із різьбленими останками тіл та руками в благословляючому жесті, які є символом, узятим з єврейських надгробків. Навколо центральної пам'ятки розташовані кілька тисяч валунів і більших кам'яних брил – схожих на мацеви на єврейському цвинтарі – з назвами місць, звідки походили вбиті в цьому місці люди. Для індивідуального відвідування меморіального місця в Таборі смерті Треблінка-II створено спеціальний аудіогід, який доступний у вигляді програми на телефон. Аудіогід доступний польською, англійською та івритом. Поблизу колишнього табору Треблінка-I розташовані залишки каменоломні, де працювали в'язні. Також можна побачити фундаменти табірних будівель, де працював персонал, і де утримувалися в'язні з окупованої Польщі [60].

Велике значення для розвитку темного туризму та танатотуризму мають місця пам'яті Голокосту, що розташовуються в Лодзі та його околицях. Однією з найбільш важливих пам'яток є Парк тих, хто пережив Голокост, адже він

розташовується на території колишнього гетто (див. Додаток Ж). Цей парк створений з метою вшанування пам'яті людей, які пройшли через Гетто Ліцманштадт – найдовше діюче гетто в Польщі. Парк був відкритий 30 серпня 2004 року, на 60-ту річницю ліквідації Ліцманштадського гетто. Парк розташований на території, що прилягає до кордонів Ліцманштадтського гетто під час війни. Метою створення Парку тих, хто пережив Голокост, є збереження духу минулого: відновлення пам'яті про драматичні події Другої світової війни, що призвели до знищення євреїв і як наслідок до фактичного зруйнування багатокультурного та багатоетнічного суспільства Лодзі. Засновницею парку була Галина Ельчевська, яка вижила після Ліцманштадського гетто. Чотириста вісімнадцять осіб, що пережили Голокост у цьому гетто посадили в парку власні «дерева пам'яті»: дуби, липи, берези, клени, граби, буки, сосни, модрина та ялини. Дерева були пронумеровані та занесені до реєстру, а люди, що пережили Голокост отримали сертифікати з номером та назвою дерева. Уздовж проспекту Арнольда Мостовича розташовані таблички з їхніми іменами. Окрім розташування, дух шокуючих подій, пов'язаних з Лодзинським гетто, відображений, перш за все, в композиції парку, де основні знаки-символи були розроблені і розташовані таким чином, щоб вони були читабельні в просторі і зрозумілі міжнародному туристу. Бажаний просторовий ефект був досягнутий шляхом введення двох кардинально різних (по формі і змісту) монументальних рис: розгорнутої площі пам'ятнику в західній частині і земляного насипу в східній частині. Алея з'єднує два основні елементи парку: Пам'ятник полякам, що рятують євреїв під час Другої світової війни, та Меморіальний курган. Пам'ятник містить символи двох народів: статуя Білого Орла та Зірку Давида, утворену з табличок з іменами поляків, відзначених титулом «Праведників народів світу»(майже 7000 осіб) (див. Додаток И). На постаменті є надпис: «Полякам, які рятували євреїв у 1939-1945 рр.» та цитати з Євангелія та Талмуду, у тому числі відомий надпис: «Хто врятує одне життя, той рятує весь світ», який фігурує на медалях [30]. Пам'ятник присвячений полякам, що рятували євреїв під час Другої світової війни, був створений за ініціативою мера міста Ю.

Кропивницького і поки залишається єдиним пам'ятником з таким посилом не лише в Польщі, але й в світі. Цей меморіал виконаний в формі відомого символу іудаїзму – Зірки Давида, яку в обов'язковому порядку носили на плечі під час нацистської окупації і яка з того часу стала знаком стигматизації та відділення євреїв від іншої національності. Іншою важливою пам'яткою парку є Меморіальний курган. До кургану веде гравійна дорога, яка плавно піднімається навколо пагорба (в формі усіченого конуса). На круглому оглядовому майданчику кургану 19 серпня 2009 року був відкритий пам'ятник Яну Карському, легендарному кур'єру і Почесному громадянину Лодзі. Його фігура, що сидить на лавці, звернена до пам'ятника полякам, які рятували євреїв під час Другої світової війни. Ян Карський – це героїчний кур'єр з Польщі, очевидець переслідування євреїв у Варшавському гетто, намагався, переконати Рузвельта і Черчілля в необхідності порятунку євреїв. За проявлену мужність і самовідданість він був двічі нагороджений орденами *Virtuti Militari* і Білого Орла. У 1982 році інститут «Яд Вашем» визнав його одним з праведників народів світу [8].

Ще одним важливим місцем пам'яті в Лодзі є меморіал Радегаст. Це місце, звідки у 1942-1944 роках тисячі людей були відправлені до табору знищення в Хлемно, а в серпні 1944 року – до Освенциму. Незважаючи на десятиліття, дерев'яна будівля залізничного вокзалу з пандусом збереглася до наших днів. Станція була побудована ще до війни, у 1937 році, але свою особливу роль вона почала виконувати з квітня 1940 року, переважно з моменту закриття гетто та ізоляції його від решти міста. Згодом околиці станції огородили колючим дротом, а мешканців будинків, що прилягали до цієї території було експропрійовано та переселено. Були побудовані караульні, склади та прохідні колії. З 1940 року їжу та паливо, необхідні для гетто, доставляли на станцію Радегаст. Тут з'явилася сировина для виробництва одягу, взуття та форми для німецької армії. Готова продукція також відправлялася звідси. З середини 1940 року євреїв транспортували таким чином до трудових таборів у Познані, а також для будівництва залізничного вузла Лодзь-Олехув. З 1941 р. До Радегаста

привозили євреїв із Західної Європи, у тому числі з Берліна, Праги, Відня та Люксембургу, а також циган з Бургенланду. Пізніше також єврейське населення з ліквідованих гетто міст і селищ регіону Варта [75].

З січня 1942 р. євреїв відправляли зі станції Радегаст до таборів знищення. З весни до осені 1942 року з цього місця до місця смерті було депортовано понад 70 000 осіб. Після півтора року перерви депортації до Хелмно відновились. У червні та липні 1944 року туди було депортовано понад 7000 осіб. Станція Радегаст була свідком останньої подорожі багатьох євреїв з гетто Ліцманштадт, але протягом тривалого часу після війни це місце не згадувалося. Наприкінці 2002 року Фонд «Monumentum Iudaicum Lodzense» започаткував проект зі створення музею для Лодзького гетто в цій будівлі. У 2004 році територію почали впорядковувати. Станція Радегаст є одним з найважливіших меморіалів, пов'язаних з історією гетто Ліцманштадт.

З метою вшанування пам'ятних місць пов'язаних з трагічною історією цих місць, було створено маршрут Гетто Ліцманштадт, що відзначений дошкою муніципального хранителя пам'яток. Цей маршрут включає в себе 38 пам'ятних місць. Першою точкою на маршруті є кільце Балутера, або ж ринок Балуцького. Балуцький ринок був місцем перевантаження їжі, палива та сировини, що доставлялися в гетто як станцією Радегаст, так і іншими способами, наприклад, візками з сусідніх сіл або трамваєм. Замовленням продуктів харчування займалося спеціальне відділення служби єврейського замовлення. Балуцький ринок був відокремлений від решти гетто, і потрапити на його територію можна було лише за наявності спеціального пропуску. Навколо площі були створені важливі установи та офіси, а також заводи, наприклад, у Балуцькому ринку, був кухонний відділ, транспортний відділ, молочний центр та відділ постачання. Поруч було збудовано вугільний двір, де зберігалось та видавали паливо, вугілля та дрова. Наступними точками на маршруті є колишній центральний склад та місце сортування майна в ліквідованих провінційних гетто у Вартленді, штаб-квартира центрального банку придбання цінностей, коштовних речей та одягу, лікарня, комплекс будівель центральної в'язниці для євреїв. Наступним місцем є

місце перебування першого округу єврейської поліції, дорадчого суду (Шнелльгерхт), Шкільного відділу, в період з 16 січня по 2 квітня 1942 року. Далі за адресою вул. Якова, 10 до травня 1940 року збірний пункт для людей, поселених у Літцманштадтському гетто, з жовтня 1941 року. місце перебування переміщених осіб з Відня та Праги. Наступною точкою є Червоний дім (Rote Haus) – це штаб кримінальної поліції (Кріпо). Місце розстрілу та катувань мешканців Літцманштадтського гетто. На вулиці Лімановського, 1 розташовується наступна пам'ятка маршруту. Під час війни в кутовій будівлі, яка існує і сьогодні, було місце розташування відділення гестапо Лодзі, а також відділ охоронної поліції. Звідси здійснювався політичний і поліцейський нагляд за гетто. Охоронна поліція стежила за порядком. Вона дбала про те, щоб ніхто не втік з гетто і не потрапив на його територію нелегально. Крім того, караульні розміщувалися вздовж кордонів гетто, а також окремими вулицями. Пости встановлювалися кожні 50-100 метрів. З 1942 року кількість постів зменшилася, їх розміщували навіть кожні 400 метрів. Навколо розташовувались бар'єри та сплетіння колючого дроту. Охоронці відкрито бачили, чи хтось наближається до кордону з гетто. На цій будівлі, до 40-річчя ліквідації Лодзінського гетто, жителі Лодзі розмістили меморіальну дошку, що нагадує про трагедію 200 тисяч євреїв. Євреїв і 5 тисяч ромів [54].

3.2. Місця пам'яті Голокосту в Любліні та Кракові

До Другої світової війни та території Любліну існувала велика єврейська громада. Тому під час нацистської окупації міста більшість євреїв у ньому були знищені. Люблінські євреї були першими жертвами Голокосту, яких депортували до табору смерті в Белжеці. Це був експериментальний табір, в якому були розроблені механізми знищення, які використовувалися в наступних таборах під час операції Рейнхардт. З 43 тисяч євреїв, що проживали у Любліні

майже 28 тисяч померли в таборі смерті в Белжеці, куди їх перевезли протягом місяця з залізничної станції на вулиці Зимній.

На сьогодні з метою вшанування і збереження пам'яті в Любліні функціонує місцевий державний заклад культури – осередок «Брама Гродська – Театр NN», заснований в 1998 році. Він розташовується в Гродській брамі, що раніше слугувала своєрідним переходом між християнською та єврейською частиною міста та місцем зустрічі різних культур та релігій. Завдяки Брамі Гродській відбувається відновлення пам'яті про важливі місця Любліна. У багатьох своїх програмах осередок широко використовує сучасні технології. Завдяки цьому вони також реалізуються в абсолютно новому культурному просторі, яким є Інтернет. За ці роки Брама Гродська – театр NN стала міждисциплінарним закладом культури, програма якого створюється на стику наукової, музейної, документаційної, видавничої, освітньої, художньої та анімаційної діяльності. У Любліні також створена спеціальна стежка пам'яті. Стежка пам'яті в Любліні створена для того, щоб позначити місця, пов'язані зі знищенням люблінських євреїв, у публічному просторі. Зараз міський простір на всій території, охоплений стежкою пам'яті, не має безпосереднього відношення до історичного значення цих місць. Після війни єврейський район Подзамче було знесено. А завдяки меморіальній стежці в Любліні було створено візуальну ідентифікацію пам'ятних місць, що змінює імідж як міста, пов'язаного з власною культурною спадщиною та його мультикультурною ідентичністю. Вшанування пам'яті сприяє підвищенню обізнаності мешканців про історичну важливість місць, які є його елементами, та кращому розумінню місцевої спадщини. До пам'яток на меморіальній стежці відносяться: меморіальний комплекс «Umschlagplatz» з художньою інсталяцією «Nie/Pamięć Miejsca», дорога від місця колишньої синагоги до «Umschlagplatz», територія колишнього гетто в Подзамче та Майдані Татарському, місце розстрілу дітей з дитячого садка та їх опікунів та територія колишнього єврейського району в Веняві [55].

Для вшанування використано бетонні меморіальні таблички. Двадцять одна з них розташована як розмітка дороги на «Umschlagplatz», дві – для

позначення єврейського кварталу Підзамче та Меморіального ліхтаря, а також місця, де стояв будинок Якуба Глатштейна. У кількох інших місцях таблички розміщені по 2 поруч: на місці єврейського кварталу у Веняві, гетто в Майдані Татарському та місці, де загинули діти та їхні медсестри з дитячого садка на вулиці Гродзка. Межі кордону гетто після війни в Підзамче позначали бетонною тротуарною плиткою, покладеною в тротуар. На плитах є металеві позначки цього кордону та дати функціонування гетто (див. Додаток К). Кожна така бетонна тротуарна плитка має послідовну цифру, що відповідає кількості мешканців на території гетто – 43 тис. На Стежці пам'яті є всього 43 тротуарні плитки з позначками. Інсталяція «Nie/Pamięć Miejsca» разом із Стежкою пам'яті символічно завершує проект, що створює у міському просторі специфічну структуру, яка підтримує та зміцнює непростий процес відновлення пам'яті, який був зафіксований, придушуваний роками. Ця сильна символічна структура не лише замінює зруйновану інфраструктуру, а й є свого роду доповненою реальністю, оскільки виносить на поверхню матеріальні сліди нині неіснуючого єврейського Любліна [3].

Іще однією важливою темною пам'яткою в Любліні є старе єврейське кладовище. Вважається, що старе кладовище є найстарішим єврейським кладовищем у Польщі, яке існує й досі. Він містить надгробки, датовані початком XVI ст. Важко встановити точну дату заснування старого єврейського цвинтаря в Любліні. Найдавніша письмова згадка про існування цвинтаря датується 1555 роком. У документі, підтвердженому королем Зигмунтом II Августом, зазначається, що староста Станіслав Течинський передав три земельні ділянки єврейській громаді в Любліні. Кладовище знаходилося на одній з них. Старе єврейське кладовище кілька разів руйнували. Значні пошкодження були завдані в XIX столітті військами. Під час Другої світової війни цвинтар був майже повністю зруйнований. У 1939 році на цвинтарі було кілька тисяч надгробків, з яких до наших днів збереглося близько двохсот. Мацеви, що збереглися, часто розбиті або мають кульові отвори [52].

На цвинтарі є мацеви, з чітко різними формами та орнаментами. Є численні архітектурні елементи та прикраси з тваринними, рослинними та геометричними мотивами. Сліди старої поліхромії також помітні на двох плитах, які збереглися на Люблінському єврейському цвинтарі. Комплекс надгробків, що зберігся на старому єврейському цвинтарі в Любліні, відображає процеси розвитку єврейського надгробного мистецтва з першої половини 16 століття до 1830-х років. Більшість збережених тут об'єктів – це надгробки у вигляді вертикальної кам'яної стели, характерної для єврейського мистецтва ашкеназі. Найдавніші мацеви – прямокутні плити без прикрас і заповнені написом – представляють тип середньовічних надгробків [51].

Також нацистською Німеччиною було створено концтабір під назвою Konzentrationslager Lublin (KL Lublin), широко відомий як Майданек. Він був створений за рішенням Генріха Гімлера. Він мав стати джерелом безкоштовної робочої сили для реалізації планів побудови німецької імперії на Сході. Табір діяв з жовтня 1941 року по липень 1944 року. З приблизно 150 000 ув'язнених, які пройшли через Майданек, близько 78 000 людей загинули. Трупам спалювали на вогнищах і в крематорії. Трагічна історія Майданека закінчилася 23 липня 1944 року після вступу Червоної Армії в Люблін.

На частково збереженій території колишнього концтабору знаходиться 70 історичних будівель 1941-1944 років. Розташовані в колишній адміністративній частині табору (3 будівлі: канцелярія відділу в'язнів, будинок начальника табору, будинок наглядачів); в районі полів ув'язнених (49 будівель: бараки для в'язнів, сторожові вежі та будки, старий крематорій, 2 скульптури, виготовлені в'язнями); в господарській сфері (17 будівель: склади, майстерні, банні казарми, газові камери) та новий крематорій. «Вікно часу» — це сталева конструкція, яка дозволяє відвідувачам побачити фрагмент оригінальної дороги, побудованої в'язнями Майданека. У більшості збережених будівель розташовані тематичні виставки. Наприклад, в бараку 62, що раніше слугував швейною майстернею розташована історична виставка «В'язні Майданека», що згадує в'язнів табору – жертв нацистських переслідувань та політики винищення, Окрім багатьох

оригінальних речей та документів, експозиція включає колекцію свідчень колишніх в'язнів Майданека [35].

Зараз на території колишнього концентраційного табору розташовується Державний музей у Майданеку, який є найстарішим музеєм Європи, що вшановує пам'ять жертв Другої світової війни. Він був заснований восени 1944 року в районі колишнього німецького концтабору, одразу після його звільнення. На території музею, який займає 90 га, знаходиться близько 70 історичних об'єктів. Серед них особливе значення мають місця, безпосередньо пов'язані з масовим винищенням населення: газові камери, крематорії, розстрільні рови, де було розстріляно близько 18 тис. євреїв. Збереглося також одне з п'яти полів в'язнів та деякі адміністративно-господарські будівлі. У бараку № 62 працює мультимедійна виставка «В'язні Майданека». Місія музею – плекати пам'ять та розвивати історичну освіту про німецьку окупацію в Любліні під час Другої світової війни, зокрема вшанування пам'яті жертв, охорону об'єктів та документування історії концтабору в Майданеку та таборах смерті в Белжеці та Собіборі [37]. Панелі з історичними довідками пов'язані з найважливішими аспектами існування табору та визначними місцями в історії Майданека. Вони включають описи, що стосуються, наприклад, прийому новоприбулих ув'язнених, пограбування майна, відбору, праці, знищення в газових камерах або масового вбивства євреїв. 17 панелей містять свідчення колишніх ув'язнених і співробітників СС (польською, англійською та івритом) [36].

Найбільш популярним місцем темного туризму в Республіці Польща є меморіал колишнього німецького концентраційного табору «Освенцим», що розташований на півдні Польщі. Приблизно у 50 кілометрах на захід від Кракова на околицях містечка Освенцим до 1945 року розміщувався величезний табір смерті. Зараз на цій території функціонує державний музей та меморіал. Це місце сприяє розвитку темного туризму та танатотуризму в Польщі та є місцем вшанування пам'яті Голокосту на сьогодні.

Аушвіц був створений німцями в окупованому Освенцимі як табір для польських політичних в'язнів. З 1942 року Аушвіц-Біркенау незабаром став

одним із головних центрів масового знищення європейських євреїв. В Освенцимі німці вбили щонайменше 1,1 мільйона людей, переважно євреїв, а також поляків, ромів, радянських військовополонених та людей інших національностей. В Освенцимі загинуло більше людей, ніж у будь-якому іншому нацистському концтаборі і, ймовірно, ніж у будь-якому таборі смерті в історії. Радянські війська знайшли жахливі докази жаху. У таборі було знайдено живими близько семи тисяч голодуючих в'язнів. Мільйони предметів одягу, які колись належали чоловікам, жінкам і дітям, були виявлені разом із 6350 кілограм людського волосся. У музеї Освенцима зберігається понад 100 000 пар взуття, 12 000 кухонного начиння, 3800 валіз і 350 смугастих табірних предметів одягу.

Державний музей Аушвіц-Біркенау був створений 2 липня 1947 року на території колишнього концтабору (див. Додаток Л). Меморіальне місце охоплює територію двох діючих частин Аушвіц I та Аушвіц II-Біркенау. Територія музею займає 191 га, з яких 20 припадають на Аушвіц I та 171 на Аушвіц II-Біркенау, 155 будівель і 300 руїн (включаючи руїни газових камер і крематоріїв) і понад 100 тисяч особистих речей убитих, інших речей, архівних документів та творів мистецтва в'язнів. У 1979 році територію колишнього концентраційного табору Аушвіц-Біркенау було внесено до Списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а дата визволення Освенцима – 27 січня – була прийнята ООН як Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту [7].

В 1947 році була відкрита перша виставка у декількох табірних блоках концтабору Аушвіц I, яку розширено у 1950 році. У ній була представлена історія знищення та умови, в яких жили в'язні. Після 1960 року в деяких табірних блоках проходили так звані «національні виставки», створені за ініціативою колишніх в'язнів з різних країн. Насамперед вони зображували долю громадян тих країн, які були депортовані нацистами до концтабору Освенцим. Першою країною, яка відкрила національну виставку, була Чехословаччина в 1960 році. Угорська виставка відкрилася того ж року. Радянський Союз і Східна Німеччина відкрили свої національні виставки в 1961 році. Югославія, Бельгія та Данія наслідували

їх у 1960-х роках. Болгарія, Австрія та Франція відкрили національні виставки в 1970-х роках, а Нідерланди, Італія та Польща — у наступне десятиліття [6].

Постійна виставка, яка була відкрита в 1955 році, є одним з головних елементів відвідування музею. Окрім документальних фотографій, фотокопій документів, скульптур та моделей, використовуються також історичні експонати, зокрема одяг ув'язнених, предмети меблів з кімнат ув'язнених, зокрема, нари, а також речі які були вилучені в євреїв, які сюди потрапляли [27].

Зараз у Державному музеї Аушвіц-Біркенау задіяно близько 250 екскурсоводів. Вхід на територію меморіалу Аушвіц-Біркенау безкоштовний. Проте вхід на територію музею, як в Аушвіц I, так і Аушвіц II-Біркенау, можливий лише за попередньо заброньованим персональним квитком, тому що кількість пропусків обмежена. Також окремо створений віртуальний тур Меморіалом Аушвіц, що включає в себе понад 200 панорамних фотографій в високому розширенні. Також на зображеннях в 360° зображені автентичні місця та будівлі колишнього німецького концтабору та знищення, доповнені історичними описами, спогадами свідків [28].

Краків також є одним з найбільш постраждалих міст від Голокосту. В цьому місці є два райони, які тісно пов'язані із єврейською історією, це Казімеж та Подгуже. Площа Героїв Гетто – це одне з найвідоміших місць на туристичній мапі Кракова. В 2005 році тут встановили пам'ятник, що нагадує про трагічні події Другої світової війни. Подгуже – відомий район Кракова, місце, де в часи Другої світової знаходилось Краківське гетто. В 1941 році, коли було утворене Краківського гетто, на площі Згоди знаходився центральний його пункт – відділення «Синьої поліції» – підрозділу польської поліції на окупованій німцями території, а також мур гетто, що своїм виглядом нагадував мацеві – єврейські надгробки. Трохи далі була розташована в'їзна брама до гетто, напис на якій інформував про те, що дана частина міста – єврейський житловий район, вхід до якого можливий тільки за перепустками. Площа Згоди стала місцем концентрації євреїв – саме звідти їх вивозили до таборів смерті, там також забирали їх речі. 4 червня 1942 року на цьому місці відбулася перша жорстока

селекція в Краківському гетто, під час якої було розстріляно щонайменше 111 осіб.

Після війни площа отримала теперішню назву, пізніше її почали перебудовувати, а в 2005 році відбулась остаточна модернізація. Пам'ятник встановили дуже незвичний, однак символічний – 33 металевих та 37 дерев'яних стільців (інсталяція Пьотра Левіцького та Казимира Латака) (див. Додаток М). Архітектори розповіли, що на створення саме такого пам'ятника їх надихнула книга Тадеуша Панкевича «Аптека в краківському гетто». В ній було описано, як меблі та майно приречених на смерть мешканців гетто просто з квартир викидали на вулицю. Саме тому багато стільців повернуті в бік аптеки, три – в бік вулиці Львівської, де знаходиться фрагмент муру гетто. Стільці розміщені рядами, так, як стояли тут в колонах люди, по кілька днів без їжі та води, під шаленою спекою чи холодом. Проект двох архітекторів отримав кілька нагород: відзнаку в конкурсі «Європейська премія міського публічного простору» 2016 та золото в «Urban Quality Award 2011» [76].

Історичний музей Кракова створив спеціальний маршрут пам'яті. Загалом проект «Стежки пам'яті» представлений п'ятьма маршрутами. Основною метою проекту є популяризація місць у Куявсько-Поморському воєводстві, пов'язаних з історією 1939-1984 років. Маршрут пам'яті пов'язаний з Голокостом має назву Стежка мучеництва Другої світової війни. Маршрут пам'яті складається з трьох філій Історичного музею міста Кракова: Поморської вулиці, Аптеки «Під орлом» та Емалевої фабрики Оскара Шиндлера.

Тадеуш Панькевич є важливою персоною тих часів. Він був єдиним поляком, що залишився на території єврейського гетто, для подальшого проживання та роботи з комерційними мотивами. Тадеуш Панькевич був фармацевтом та власником аптеки з назвою «Під орлом». Проте згодом йому довелось стати свідком подій, що відбувалися на території гетто та злочинів, що там відбувалися. Аптека стала для євреїв вікном в зовнішній світ. Через аптеку «Під орлом» євреї намагалися тримати зв'язок з зовнішнім світом, вони не лише купували там ліки, а й проводили різноманітні зустрічі, щоб уникнути підозр.

Тадеуш Панькевич займався не лише аптечною справою, а й благодійністю, годував нужденних, розповсюджував інформацію, передавав записки, давав безкоштовні ліки, передавав записки. Також він переховував в аптеці тих, кому загрожувала вірна смерть – дітей та літніх людей. Після Другої світової війни Тадеуш Панькевич видав книгу спогадів під назвою «Аптека краківського гетто», де розповідає про події тих часів. За допомогу євреям в краківському гетто Тадеуш Панькевич отримав титул «Праведник миру». На сьогоднішній момент аптека «Під орлом» є філією Краківського історичного університету і в її приміщенні розміщена виставка, присвячена життю євреїв в гетто та ролі фармацевта Тадеуша Панькевича в підпільній діяльності під час діяльності краківського гетто [73].

Також на території колишнього краківського гетто розташовано філію історичного музею міста Кракова Емалеву фабрику Оскара Шиндлера, в адміністративній будівлі колишньої фабрики емальованого посуду, відомої як Deutsche Emailwarenfabrik (DEF) Оскара Шиндлера. Вона була заснована в 1937 році як перша малопольська фабрика емальованого посуду та бляшаних виробів. Спочатку вона називалася «Record». В листопаді 1939 року опіку над фабрикою, яка перебувала в стані банкрутства, взяв Оскар Шиндлер. На початку 1940 року він орендував розташовані там заводські будівлі, а потім змінив назву фабрики на Deutsche Emailwarenfabrik (DEF). Незабаром після захоплення фабрики Шиндлер почав її розширення. Спочатку серед працівників переважали поляки, але з часом євреї стали дедалі більшою частиною робочої сили. Коли в березні 1943 року було проведено ліквідацію Краківського гетто, частину вцілілих євреїв перевели до табору Плашів і примусили виконувати там нелюдську роботу. Завдяки зусиллям Шиндлера його співробітників помістили в табірні казарми в Заблоці, на ділянці, що прилягала до фабрики. Кількість працюючих у 1944 році становила близько 1100. Коли німці в результаті наближення східного фронту почали ліквідувати табори і в'язниці, Шиндлер евакуював свою фабрику в Брюнліц (сьогодні Брненец) у Судетах. Щоб рятувати в'язнів, він розробив разом зі своїм бухгалтером Іцхаком Штерном, знаменитий «Список Шиндлера»,

завдяки якому він купив і перевіз на нову фабрику понад 1100 людей, врятувавши їм життя. Там в'язні пропрацювали до 8 травня 1945 року, коли табір було звільнено [17].

Військова історія фабрики та її тодішнього власника Оскара Шиндлера, а також доля врятованих ним єврейських робітників, в'язнів трудового табору Плашов поблизу Кракова, відомі всьому світу завдяки фільму Стівена Спілберга «Список Шиндлера» 1993 року. На сьогоднішній день в адміністративній будівлі колишньої фабрики емальованого посуду знаходиться філія Краківського музею. Це місце охоче відвідують туристи з різних країн, які хочуть побачити місце, де завдяки Оскару Шиндлеру врятувалися понад тисяча людей. У постійній експозиції, представленій тут, постать німецького підприємця, «Праведника народів світу», та долю врятованих ним краківських євреїв представлені як частина непростого історії міста під час нацистської окупації 1939-1945 років. Велика історія Другої світової війни тут перетинається з повсякденним життям, приватними історіями – з трагедією, яка торкнулася всього світу [20].

Вхід на виставку рекомендовано особам від 14 років. На Фабриці Шиндлера функціонують як постійні, так і тимчасові виставки, проводяться кінопокази та інші заходи. Однією з постійних виставок є виставка «Краків – окупація 1939-1945». Ця виставка – це історія про Краків та долю польських та єврейських мешканців під час Другої світової війни. Історія Другої світової війни перетинається тут із повсякденним життям, особисте життя з трагедією, що торкнулася всього світу. До частини виставки входить кабінет Оскара Шиндлера, що зберігся в адміністративній будівлі фабрики, де зберігається символічна «арка вцілілих», виготовлена з тисяч каструль та тарілок, схожих а ті, які виготовляли працівники під час війни (див. Додаток Н). Виставка показує трагедію війни в індивідуальному та колективному вимірі, а також повсякденне життя окупованого Кракова, зафіксоване на звичайних предметах, фотографіях, газетах, особистих та офіційних документах. Виставка реалізована за допомогою засобів, що виходять за рамки традиційної музейної експозиції. Автори художнього оформлення надали виставці характеру театраль-

кінематографічної історії. Сценографічні реконструкції автентичних міських просторів стикаються зі скульптурними інсталяціями, які метафорично відображають історію війни у Кракові. Глядач блукає містом: ідучи брукованими вулицями, він заходить до фотографа, далі, сідає в трамвай, у вікна якого дивиться фільм про життя міста, проходить через вузький лабіринт гетто, а потім разом зі своїми мешканцями опиняється в таборі в Плашуві. У перукарні він бачить напад на Коппе, а за мить через вікно темного підвалу він дивиться на вуличну облаву. Зрештою, в укріпленому місті він чекає на вступ Червоної Армії. П'ять ключових моментів в історії міста позначені «машинами пам'яті» – штампувальними машинами, в яких кожен відвідувач може зробити штамп, пов'язаний з певною подією, забравши з собою «документ часу». «Фабрика пам'яті» – це девіз постійної експозиції та нової філії Історичного музею міста Кракова. Місце пам'яті, яким є Емалева фабрика, дає гостям можливість особисто зіткнутися з минулим [24].

«Поморська» протягом багатьох років після закінчення німецької окупації Кракова була загальноприйнятою аббревіатурою, символом нацистських злочинів, недвозначно пов'язаним з місцем, звідки нацисти керували системою терору, спрямованою проти краківської громади. У кількох невеликих підвалах, доступних після входу у двір Сілезького дому на вул. Поморська 2, збереглися написи 1939–1945 років на стінах ізолятора гестапо, залишені тут затриманими та допитуваними. Завданням нової виставки «Краків і терор 1939–1945–1956» є прокоментувати головне послання цього місця, збережений «Плач увічнених», та історію Сілезького дому як резиденції гестапо. Виставка задумана як своєрідне вагоме доповнення до меседжу виставки на Емалевій фабриці Оскара Шиндлера, побудованої навколо міфу про Оскара Шиндлера [59].

Висновки до розділу 3

Отже, на території таких міст як Варшава, Лодзь, Краків та Люблін розташована значна кількість місць пам'яті Голокосту. Основною метою функціонування таких пам'яток є збереження пам'яті про трагічні події та розвиток історичної освіти про такі трагічні події тих часів.

У Любліні та Кракові розташовується найбільша кількість місць пам'яті Голокосту. Зокрема, такі місця як колишні табори смерті Треблінка та Аушвіц-Біркенау, в яких загинула найбільша кількість єврейського населення. Для вшанування пам'яті на території колишніх концентраційних таборів відкрито меморіальні музеї. У них розташовуються різноманітні виставки, що поділяються на основні, тимчасові, тематичні та національні виставки, які представлені в Аушвіц-Біркенау. Усі ці виставки представлені різноманітними експозиціями, що включають в себе різноманітні фотознімки, фотокопії документів, таблички з історичними довідками, автентичні історичні експонати, що складаються з предметів колишніх в'язнів гетто, їх одяг та записки, тощо.

У Варшаві та Лодзі теж зосереджена значна кількість місць пам'яті Голокосту. Проте в основному мало з них було збережено до нашого часу і більшість місць відзначена лише меморіальними табличками, що повідомляють відвідувачів про їх колишнє розташування та інформаційні стенди, що подають коротку інформаційну довідку. Найвідомішою пам'яткою в Варшаві залишається Музей історії польських євреїв POLIN, де розташовується декілька експозицій, що знайомлять відвідувачів з життям єврейського населення за часів Другої світової війни. А на території Лодзю найвідомішим залишається територія колишнього концентраційного табору Ліцманштадт.

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТЕМНОГО ТУРИЗМУ В МІСЦЯХ ПАМ'ЯТІ ГОЛОКОСТУ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА.

4.1. Проблеми розвитку темного туризму в місцях пам'яті Голокосту в Республіці Польща

Темний туризм – це суперечливий різновид туризму, який, ймовірно, має стільки ж прихильників, скільки противників у всьому світі. Серед однієї частини суспільства це може викликати огиду та обурення, а в інших воно буде прийняте як приваблива альтернатива для відпочинку. Це зумовлено тим, що темний туризм нерозривно пов'язаний зі смертю. Ставлення суспільства до нього, а також до елементів, пов'язаних з ним, є важливими факторами, які можуть визначити прагнення до такого типу подорожей або його відсутність. Незважаючи на своє географічне розташування, Республіка Польща значно відрізняється від західних країн, на які вплинуло багато факторів. Одним з найважливіших стимулів розвитку темного туризму в Польщі є панівна роль Католицької церкви у релігійному житті держави. Внаслідок цього у суспільстві ускладнене сприйняття смерті та страждань як туристичних визначних пам'яток. Також багате історичне минуле, пов'язане зі смертю мільйонів співвітчизників впливає на розвиток темного туризму. Обидва фактори мають суттєвий вплив на специфічний менталітет та виховання поляків, які роками передавалися з покоління в покоління. Ці елементи важливі для сприйняття та розвитку феномена темного туризму в польському суспільстві. Віра, що сповідується, має набагато більший вплив на повсякденне життя поляків, ніж у західних суспільствах, таким чином встановлюючи особливі правила поведінки.

У розвитку туризму в місцях пам'яті Голокосту в Республіці Польща існує ряд проблем. Однією з основних проблем є недосконалість механізмів державного регулювання на різних рівнях влади та нерозрозбленість

законодавчої бази. В основному спеціальні органи та наявна нормативно-правова база регулюють сферу туризму загалом, а не конкретні сфери туризму. Для контролю та регуляції місць пам'яті пов'язаних з Голокостом раніше функціонувала Міжнародна рада Аушвіца, проте вона згодом припинила своє існування і не була відновленою. Одними з найважливіших інституцій регулювання є Департамент охорони пам'яток та Департамент культурної спадщини, проте, їх не достатньо для раціональної регуляції та ефективного управління місцями пам'яті Голокосту. Відповідно, це не сприяє розвитку темного туризму та танатотуризму. Основна регуляція здійснюється на місцях, в основному музеями яким належать місця пам'яті Голокосту, саме вони організовують виставки та різноманітні експозиції та безпосередньо контролюють їх. Різнманітне та часто суперечливе бачення в шляхах розвитку таких пам'яток не сприяє його популяризації для широкої аудиторії.

Варто зазначити, що у 2018 році уряд Республіки Польща ухвалив поправку до Закону про Інститут національної пам'яті [65]. Ця поправка містить положення, що передбачають покарання у вигляді штрафів, або позбавлення волі до трьох років за звинувачення польської нації або держави у причетності до Голокосту вчиненого нацистами. А також забороняється використання терміну «польський табір смерті» для позначення концтаборів, побудованих на польській території нацистськими окупантами. Тому що використання такого терміну може означати, що Республіка Польща певним чином розділяє відповідальність за функціонування таких таборів. Уряд заявив, що ця нова поправка до закону покликана захищати репутацію Польщі від поширених історичних неточностей [57]. Ця поправка може мати негативний вплив на розвиток темного туризму та танатотуризму в країні. Зокрема це матиме безпосередній вплив на подання інформації для відвідувачів місць пам'яті Голокосту. За даними Музею історії польських євреїв POLIN, низка поляків ризикнула життям, щоб допомогти в порятунку євреїв. Але, як і деякі громадяни інших країн, окупованих нацистською Німеччиною, частина поляків була причетна до діяльності

нацистських таборів. Зважаючи на поправку до закону ця інформація не буде висвітлена для туристів, а отже історія буде викривленою.

Також однією з основних проблем є вузькоорієнтованість темного туризму та танатотуризму як такого, в особливості в місцях пам'яті Голокосту. Розуміння мотивації туристів, які беруть участь у темному туризмі, має велике значення, особливо через чутливість теми, яку вони відвідують. У розвитку темного туризму спостерігаються тенденції до зниження популярності певних DESTINACIЙ і відвідувачі відіграють важливу роль у їх збереженні. Без належного управління, потік туристів може спотворити місце розташування пам'яток темного туризму та танатотуризму або спричинити появу конфліктів з місцевим населенням. Знання менеджерів темного туризму також можуть забезпечити необхідні засоби та методи для належного регулювання відносин з різними зацікавленими сторонами.

Відвідувачі, як правило, поділяються на три основні групи. Перша з них це туристи, що відвідують такі пам'ятні місця, тому що вшановують пам'ять загиблих друзів, родичів чи предків. Такий досвід і мотивацію часто називають сучасним паломництвом. Сюди також відносяться туристи, що менш особисто, але колективно мають відношення до жертв темних пам'яток. А також ті, хто вижив в цих місцях і відвідує їх, щоб зіткнутися з минулим досвідом та роздумами. Однак вважається, що сім'ї постраждалих становлять дуже малу частку від загальної кількості відвідувачів DESTINACIЙ, пов'язаних з Голокостом.

Друга група відвідувачів – це ті, хто відвідують місця пам'яті Голокосту в рамках пізнавальної та освітньої подорожі, наприклад, школярі, які здійснюють такі подорожі групами за сприяння закладів освіти. Це, безсумнівно, формує великий відсоток відвідувачів місць темного туризму. Освітні візити можуть також включати і дорослих. Проте така категорія як школярі не мають власних джерел прибутку, що робить їх фінансово залежними від батьків. Відповідно, такі туристи залишають в місцях пам'яті найменшу кількість коштів, не роблячи різноманітних пожертв, що негативно впливає на розвиток пам'яток.

Третя група відвідувачів – це випадкові туристи, які, як правило, не мають особистого зв'язку з Голокостом чи самими темними туристичними пам'ятками. Сюди можна віднести тих, хто відвідує певний табір у рамках ширшого туру пов'язаного з Другою світовою війною тощо. Також до цієї групи належать екскурсанти, що перебувають на відпочинку в околицях та проявляють зацікавленість чи обов'язок відвідати місце пам'яті Голокосту як ще одну зупинку на своєму туристичному маршруті. Зазвичай ця група туристів становить найбільшу частку відвідувачів місць пам'яті Голокосту.

Ще однією проблемою розвитку темного туризму, пов'язаного з Голокостом, є те, що більшість місць пам'яті в Республіці Польща знаходяться в поганому стані та потребують ремонту. В більшості випадків від колишніх будівель пов'язаних з Голокостом не залишилось нічого, тому що вони були зруйновані під час Другої світової війни, або після неї. Відповідно, туристи не проявляють зацікавленості до відвідування пам'яток на місці яких немає нічого окрім меморіальної та інформаційної табличок. Недостатнє фінансування для підтримання в належному стані та реконструкції місць пам'яті негативно впливає на популяризацію таких місць. В основному фінансування таких туристичних пам'яток відбувається шляхом пожертвувань та різноманітних фондів. Оскільки вхідні квитки на територію таких об'єктів є безкоштовними – прибутку з туристичної складової меморіальних місць отримати не можливо. Оплата зазвичай відбувається лише за послуги екскурсовода.

Також місця пам'яті можуть привернути увагу правих радикальних груп, і трапляються численні випадки нанесення антисемітських графіті, підпалів або крадіжок із таких місць. Наприклад, у Аушвіц-Біркенау були зафіксовані випадки вандалізму. На дев'ятох бараках були знайдені надписи англійською та німецькою мовами з антисемітськими та іншими гаслами [5].

Більшості туристів, які беруть участь у цій конкретній формі туризму, важливіше зберегти пам'ять про померлого та врахувати смерть та її аспекти, аніж бажання розважатись та задовольняти цікавість. Традиції та виховання, а також образ смерті від Другої світової війни та визначна роль релігії можуть

ставати бар'єрами, що перешкоджають розвитку темного туризму в чистому вигляді. Тому в основному подорожі до таких місць мають шанс на розвиток у Польщі в ключі збереження пам'яті, а не як типовий туристичний об'єкт. Відсутність ефективних стратегій розвитку темного туризму в місцях пам'яті Голокосту на державному та регіональному рівнях негативно впливає на розвиток темного туризму та танатотуризму. Також варто враховувати те, що через зміну поколінь тема Голокосту стає менш актуальною, в результаті чого знижується інтерес в туристів на місця пам'яті.

Наступною проблемою є те, що туристичні місця пам'яті Голокосту залишаються мало відвідуваними внаслідок недостатнього розвитку супутньої інфраструктури. Більшість темних дестинацій, що можуть зацікавити туристів не мають зручних транспортних розв'язок та навколо них не розташовуються популярні готелі чи заклади харчування. Тому туристи плануючи свій маршрут намагаються якомога швидше покинути місце пам'яті Голокосту та вирушити в пошуках зручної ночівлі. Недостатня розробленість туристичних маршрутів, що включають місця пам'яті Голокосту також негативно впливає на розвиток темного туризму в таких місцях. В основному це стежки пам'яті, що включають в себе меморіальні таблички чи інфостенди, що не часто приваблюють туристів.

Іншою проблемою є те, що великі групи туристів під час відвідування місця пам'яті можуть перешкоджати можливості вшанування пам'яті. Адміністрації місць пам'яті Голокосту не заохочують відвідування дітям до 14 років, проте сім'ї відвідують такі місця з дітьми різного віку та приїжджають шкільні екскурсії. Галаслива поведінка в таких місцях знецінює його сутність та мету. Це впливає на враження туристів від місць пам'яті Голокосту, як про місце колишніх знущань і як про сучасне місце для вшанування пам'яті.

Нестача професійних кадрів у сфері темного туризму та танатотуризму також відображається на розвитку туризму в місцях пам'яті Голокосту. Адже для роботи у цій сфері не достатньо бути професійним екскурсоводом. Для цього в деяких місцях пам'яті, наприклад, в Освенцимі проходять спеціальні курси, які навчають екскурсоводів роботі з такими складними темами як смерть та

страждання, Голокост, вшанування пам'яті, тощо. Низька поінформованість населення за межами Республіки Польща про темні туристичні пам'ятки не сприяє популяризації цього виду туризму також. Оскільки чим більша кількість туристів поінформовані про місця пам'яті, тим більша вірогідність зростання туристичних потоків до таких місць.

Отже, без належної державної підтримки та стимулювання розвитку темного туризму та танатотуризму, неможливим є перетворення його на успішну сферу туризму, послуги якої були б конкурентоспроможними з іншими сферами туризму та з закордонними ринками. Ряд існуючих проблем негативно впливає на розвиток темного туризму в місцях пам'яті Голокосту.

4.2. Перспективи розвитку темного туризму в місцях пам'яті Голокосту в Республіці Польща.

Темний туризм в останні роки набуває все більшої популярності, для якого однією з найбільш суперечливих або найбільш чутливих частин, відповідно, для європейців є туризм Голокосту. Деякі автори пов'язують початок інтересу до туризму Голокосту з фільмом Стівена Спілберга «Список Шиндлера», який отримав премію «Оскар» (1983), але інші, більш фактично і в ширшому контексті, припускають, що незвичайний загальний інтерес до місць трагедії, смерті, людських страждань і нещасть існував в різних суспільствах вічно, і що це, можливо, частина людської природи, яка в минулому, тим не менш, регулювалася різними культурними табу. Зараз комерційно умовним виявом інтересу до цих речей може бути або зацікавленість ЗМІ, практика мас-медіа та їх поширення новин – або майже буквально – «жива смерть» (авіакатастрофи, катастрофи потягів, терористичні катастрофи тощо) або продукти виробництва кіноіндустрії, що пропонують «темні» фільми тощо.

У даний час темний туризм можна розглядати як продукт епохи постмодерну, коли все більша кількість туристів поступово відходить від масового туризму і шукають нові напрямки та автентичні враження. Темний туризм зараз багато в чому розглядається як занадто суперечливий. Ця форма туризму має перспективи розвитку в Республіці Польща, в місцях пам'яті зокрема. Зростання популярності темного туризму значно посилює увага мас-медіа та кіноіндустрії і, навіть деяке послаблення довгострокової табузації смерті в лібералізованому та плюралістичному суспільстві. Ці фактори можна використати для подальшої популяризації місць пам'яті Голокосту та темного туризму загалом. Наприклад, проводити тематичні кінопокази з використанням таких відомих кінофільмів як «Список Шиндлера», «Щоденник Анни Франк» тощо. Також іще одним з перспективних шляхів розвитку є спонсорування кінозйомок тематичних фільмів, з тематикою пов'язаною з Голокостом.

Також у Республіці Польща відсутнє розуміння як використовувати території колишніх концтаборів. Перспективним є спорудження пам'ятників, або будівництво музеїв, що будуть приваблювати туристів. Одним із варіантів є реконструкція на колишніх територіях копій оригінальних будівель, відповідно до збереженої документації та фотографій. Такий спосіб один з найбільш перспективних варіантів розвитку. Це ми можемо бачити на вже існуючому прикладі. Для зйомок фільму «Список Шиндлера» була спеціально побудована на території гранітного кар'єру Лібан зменшена модель концентраційного табору Плашув, оскільки реальний сягав близько 200 акрів площі. Його побудували за декілька сотнів метрів від місця розташування реального концентраційного табору. До сьогодні це місце відвідує велика кількість туристів і пам'ятка цінується на рівні з реальними місцями пам'яті жертв Голокосту [25].

У порівнянні з іншими культурними визначними пам'ятками чи подіями, темний туризм, та, зокрема, туризм Голокосту в місця пам'яті не дає лише одноразового емоційного переживання, а також виходить за межі нашого повсякденного існування. Крім того, оскільки більшість відвідувачів сприймають основні людські цінності однаково, то їхній досвід відвідування

концентраційних таборів та місць, пов'язаних з Голокостом, відносно такий самий. Інформація та посил цих туристичних пам'яток, як і сувеніри, ідентичні. Туристів заохочують відвідувати ці місця як через символічну зустріч зі смертю, так і через автентичність місця та його атмосферу. Відвідувачі прагнуть дізнатися більше про темні місця та події, які там відбувалися, але вони можуть мати особисті (родичі в'язнів і жертв) та безособові стосунки з цим місцем. Зважаючи на це перспективним є створення також віртуальних екскурсій, наприклад, з аудіогідом. В державному музеї Аушвіц-Біркенау створено бібліотеку оцифрованих панорамних фото з висоти пташиного польоту. Проте вони не забезпечують повного заглиблення в атмосферу меморіалу. Відвідування автентичного Меморіального комплексу – це унікальний освітній досвід. Однак бажаючі, які не можуть особисто відвідати колишній табір, мають можливість дізнатися про його історію через онлайн-освіту. Проте для людей, які вже побували в цьому місці, віддалений доступ до навчальних матеріалів допоможе поглибити знання, отримані під час відвідування. Також такі дані можуть бути використані як допомога у підготовці до відвідування меморіалу. Тому цей напрям розвитку туризму в місцях пам'яті Голокосту є досить перспективним.

Також перспективним є використання сучасних технологій для популяризації місць пам'яті Голокосту з використанням відчуття присутності. Для цього можна використати VR та AR технології. VR – це спеціальні симуляції віртуальної реальності, створені за допомогою спеціальних шоломів. Цю технологію можна використовувати для досягнення ефекту присутності та створення нових відчуттів під час віртуальної екскурсії в віддаленому доступі. AR передбачає доповнення реальності віртуальними об'єктами за допомогою комп'ютерних пристроїв (окулярів AR, смартфонів тощо). Використання цієї технології дозволить створити ефект присутності туристів в місцях пам'яті Голокосту в момент їхньої діяльності. Тобто туристи зможуть побачити не зруйновані будівлі, а реальний концентраційний табір та його роботу.

Державний музей Аушвіц-Біркенау є однією з найбільш відомих туристичних destinations Республіки Польща. Його перевагою є його

розташування у краківській агломерації, розташування поблизу аеропортів Краків – Баліце ім. Іоана Павла II та Катовіце-Пижовіце та автомагістралі А4, що створює зручне транспортне сполучення. Це відповідно призводить до його популяризації серед в'їзних туристів. Колишній концтабір знаходиться поблизу міста Освенцим, що має свою багату історію. У місті є наявні збережені пам'ятки, серед яких варто виділити замок Пястів на річці Сола, в якому зараз знаходиться Музей замку в Освенцимі. З 2010 року в замку діє історичний музей. Серед пам'яток міського планування міста XIV–XV століть можна виділити церковний комплекс та салезіанську каплицю в Освенцимі. Перспективним шляхом розвитку туристичної сфери міста та меморіальної пам'ятки Голокосту є створення спеціальних стратегій розвитку в рамках співробітництва місцевої влади та адміністрації місць пам'яті Голокосту, шляхом залучення та популяризації інших туристичних пам'яток в межах міста. Необхідно забезпечити реалізацію стратегії розвитку туризму на державному та регіональному рівнях. Це призведе до популяризації міста і збільшення кількості в'їзних відвідувачів.

Ще одним можливим шляхом розвитку туризму в місцях пам'яті Голокосту є створення спеціальних органів, що опікуються місцями пам'яті. Таких як Міжнародна Рада Державного музею Аушвіц-Біркенау діяльність якої так і не було відновлено [29]. Ці органи опікувалися б меморіальними місцями, стежили за безпекою на їх території та створювали б спеціальні плани розвитку того чи іншого місця. Це дозволило б популяризувати їх серед інших туристичних об'єктів Республіки Польща. Вони б змогли створити передумови для залучення державних та іноземних інвестицій.

Перспективним є розширення співпраці з польською та єврейською діаспорою для розвитку місць пам'яті Голокосту. Оскільки зараз більшість пам'яток потребує реставрації, доцільним було б залучення інвестицій для їх реставрації та оновлення. Найкращим шляхом є коштів діаспори, а також різноманітних грантів від ЄС та Ізраїлю на розвиток туризму.

Також для розвитку туризму в місцях пам'яті Голокосту необхідно інтенсивно використовувати сучасні інформаційні засоби для поширення інформації про меморіальні пам'ятки. Розробити спеціальні інформаційні брошури та банери, проводити промоційну діяльність в соцмережах та туристичних фірмах, що пропонують тури до цих місць пам'яті Голокосту. Переваги хороших рекламних акцій будуть великі, якщо правильно оцінити привабливість місця та подати його для відповідної аудиторії. Створення інноваційного туристичного продукту сприятиме збільшенню кількості туристів. Також проведення спеціальних заходів присвячених темі Голокосту допомагають популяризувати такі місця. Наприклад, День пам'яті жертв Голокосту сприяє припливу туристів в місця пам'яті. Організовані заходи стають інструментом створення позитивного іміджу, що дуже важливо як для міста, яке викликає депресивні, негативні асоціації, так для меморіальних пам'яток загалом. Окрім того, необхідно забезпечити підготовку професійних кадрів у сфері темного туризму, оскільки відвідування меморіальних місць потребує спеціального підходу екскурсоводів до подання інформації.

Також необхідно проводити оновлення та розбудову інфраструктури, щоб полегшити доступ до місць пам'яті Голокосту туристам і сприяти їх відвідуванню цих місць. Наприклад, якщо для туристів буде широка пропозиція місць розміщень в містах, де розташовуються місця пам'яті, вони зможуть залишитись в місті на довше і відвідати більше пам'яток, чим залучатимуть більше коштів, які підуть на розвиток темного туризму в регіоні. Оскільки попит на пакетні тури масового та сучасного туризму перенасичений і туроператорам необхідно відкривати нові ринкові ніші, «темне» туристичне забезпечення сприяє його популяризації.

Отже, місця пам'яті Голокосту в Республіці Польща мають значну перспективи для свого розвитку. Найбільш перспективною сферою є залучення сучасних технологій та створення спеціальних куруючих органів тощо.

Висновки до розділу 4

Отже, місця пам'яті Голокосту в Республіці Польща мають ряд проблем, що перешкоджають туристичному розвитку в таких темних місцях. До найпопулярніших проблем розвитку темного туризму та танатотуризму можна віднести недостатня регуляція та контроль місць пам'яті Голокосту, відсутність наявної інституційної та нормативно-правової бази, яка б регулювала темний туризм та танатотуризм безпосередньо, а не в рамках туристичної індустрії загалом. Неефективне використання темних туристичних пам'яток не сприяє збільшенню приросту туристичних потоків в такі місця. Спрямована орієнтованість лише на темних туристів які в основному мають власні мотиви відвідування таких місць обмежує подальший розвиток цієї сфери туризму як такої. А нерозвинена інфраструктура та поганий стан туристичних об'єктів сприяє зменшенню туристів в довгостроковій перспективі.

Проте існують перспективи розвитку туризму в місцях пам'яті Голокосту в Республіці Польща. Однак цей розвиток неможливий без конкретних дій: покращення транспортної доступності, вдосконалення інфраструктури, проведення спеціальних інформаційних акцій та заходів, тощо. Складність темного туризму зобов'язує владу необхідність створення та оновлення стратегії розвитку туризму із врахуванням специфіки темного туризму та мотивації темних туристів. А також створення спеціальних освітніх програм, зокрема в школах, щодо таких пам'яток та їх культурного значення, тощо. Ефективне використання наявних місць пам'яті Голокосту та якісно розроблена стратегія розвитку таких темних місць сприятиме популяризації таких темних визначних пам'яток та створюватиме попит на туристичному ринку Республіки Польща в подальшому.

ВИСНОВКИ

Темний туризм є специфічною сферою туризму та включає в себе пам'ятки пов'язані зі смертю чи стражданнями. Протягом останніх трьох десятиліть концепція темного туризму привертає все більшу увагу як в академічних, так і в медійних колах. У той же час спостерігається не тільки зростання пропозиції темних туристичних об'єктів та визначних пам'яток, але й зростання попиту на досвід темного туризму. Тема темного туризму стає все більш популярною, оскільки у туристів з'являються нові потреби та інтереси. Відповідно і туристичні оператори адаптують свої пропозиції до потреб ринку.

Поняття темного туризму вперше використали у 1996 році Джон Леннон та Малькольм Фолі у спеціальній статті Міжнародного журналу науки культурно-історичної спадщини. Дослідники визначили його як «представлення та споживання (відвідувачами) реальних та комерціалізованих місць загибелі та катастроф» [45]. Згодом вони продовжили подальшу розробку цієї теми у своїх дослідженнях та дали нові визначення поняттям темного туризму та танатотуризму.

Відомим дослідником цієї теми є також Філіп Стоун. Він розробив типологію темного туризму з урахуванням існуючої пропозиції в темному туризмі. Автор представив сім видів темних туристичних об'єктів, які можуть запропонувати туристам різні продукти темного туризму та танатотуризму. До них він відніс: темні фабрики розваг, темні виставки, підземелля, кладовища святині, місця темних конфліктів, а також місця темних таборів геноциду. В його класифікації запропоновані різні рівні спектру темного туризму від найсвітлішого (місць не пов'язаних з реальною смертю, місця розваг), до найтемнішого (пам'яток пов'язаних з безпосередньою смертю та стражданнями).

Розуміння мотивації туристів, які беруть участь у темному туризмі та танатотуризмі має велике значення, особливо через чутливу тему місць пов'язаних зі смертю, які вони відвідують. Тому значна кількість досліджень

зосереджена на дослідження мотивацій темного туриста. Вважається, що існують чотири основні емоції, які взаємодіють на темний психологічний стан туриста. Це: страх, вдячність, смирення і повага.

Важливу роль у розвитку темного туризму та танатотуризму відіграє концепція місць пам'яті, що була запропонована П'єром Нора. Він визначив їх як важливі об'єкти, які можуть бути як матеріальними, так і нематеріальними, які стали символічною частиною меморіальної спадщини будь-якої спільноти з плином часу, або ж завдяки людській діяльності. Зазначається, що місця пам'яті можуть бути забутими та можуть знову набувати нового значення.

В Республіці Польща є наявна нормативно-правова та інституційна база, що регулює темний туризм та танатотуризм. Важливими органами, що функціонують на території Польщі є Департамент туризму, що підпорядковується Міністерству розвитку та технологій. Також важливими органами є Департамент охорони пам'яток, Департамент культурної спадщини та Відділ національних культурних установ, що опікуються пам'ятками темного туризму та танатотуризму, та займаються їх регулюванням, в тому числі місцями пам'яті Голокосту. Раніше функціонував такий важливий дорадчий орган як Міжнародна рада Державного музею Аушвіц-Біркенау, що займалась управлінням та сферою захисту пам'яток Голокосту та Державного музею Аушвіц-Біркенау зокрема. Проте існують заяви про його можливе відновлення в майбутньому.

Танатотуризм та темний туризм мають вагомий вплив на розвиток туристичної інфраструктури Республіки Польща. Оскільки щорічно місця пам'яті Голокосту відвідує значна кількість туристів. Наприклад, Державний музей Аушвіц-Біркенау відвідали в 2017 році 2 053 650 туристів. Та простежується значний щорічний приріст туристів в таких місцях. Темних туристів намагаються залучати й до інших туристичних пам'яток регіону, щоб сприяти розвитку туристичної сфери загалом, а не лише пам'яток пов'язаних з Голокостом.

Республіка Польща через складне історичне минуле має на своїй території значну кількість місць темного туризму та танатотуризму, а також місць пам'яті Голокосту. Це сприяє організації туристичних об'єктів та припливу туристів в такі місця. Найбільша кількість пам'яток пов'язаних з Голокостом зосереджені в таких місцях як Варшава, Краків, Лодзь та Люблін. Найвідомішим місцем пам'яті як в Республіці Польща, так і на міжнародному туристичному ринку є Державний музей Аушвіц-Біркенау. Він також є найбільш вцілілою пам'яткою серед усіх наявних на території Республіки Польща. До складу Державного музею Аушвіц-Біркенау входять колишні концентраційні табори Аушвіц I та Аушвіц II-Біркенау. Однією з найважливіших сучасних пам'яток є Музей історії польських євреїв POLIN, адже це єдина в світі пам'ятка призначена відновленню цивілізації. Проте в більшості місць не залишилось автентичних пам'яток, більшість з них були знищені під час Другої світової війни. Тому на їх місці встановлені меморіальні таблички з інформаційними стендами, що інформують відвідувачів про історію таких місць.

Простір для розвитку темного туризму характеризується значною культурно – історичною спадщиною з минулого, яка повинна бути оцінена туристами, щоб її пропозиції могли конкурувати на світовому туристичному ринку. Проте у місцях пам'яті Голокосту існує ряд проблем, що перешкоджає розвитку темного туризму та танатотуризму в таких місцях і потребує вирішення. Найбільшими проблемами серед інших є недостатня нормативно-правова та інституційна регуляція місць пам'яті Голокосту, а також вузькоорієнтованість темного туризму. Адже більшість туристів, що відвідують темні туристичні місця або мають особистий зв'язок з таким місцем, або ж відвідують з освітньою метою, часто не з власної ініціативи, а завдяки організації окремих установ, наприклад, школи чи університету. Тому потрібно напрацювати спеціальні шляхи популяризації місць пам'яті Голокосту і серед інших туристів, для подальшого їх розвитку. Варто також враховувати, що досі триває етичний дискурс навколо місць пам'яті, що стосується того чи варто комерціалізувати такі об'єкти і взагалі допускати відвідування туристами місць

в яких загинула значна кількість людей, чи залишити їх недоторканими. Проте зсув цієї теми все ж відбувається в сторону коммодифікації та комерціалізації, що сприяє поширенню темного туризму та танатотуризму в Республіці Польща.

У місць пам'яті Голокосту в Республіці Польща є також ряд перспектив, що дозволяють збільшити потік темних та звичайних туристів до таких місць. Наприклад, розробка спеціальних стратегій розвитку місць пам'яті чи використання різноманітних інтерактивних технологій для залучення різних аудиторій до таких місць. Проведення якісної інформаційної політики також збільшить популярність таких місць. Якісне управління сферою темного туризму, та місць пам'яті Голокосту може призвести до його більшої популяризації та економічного доходу в Республіці Польща.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ana Paula Fonseca, Claudia Seabra and Carla Silva. Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites. *SciTechnol*. URL: https://www.scitechnol.com/peer-review/dark-tourism-concepts-typologies-and-sites-oSTE.php?article_id=4911(Last accessed: 21.05.21)
2. Anna Komsta. Problem dark tourism i jego możliwości w Polsce. *Turystyka Kulturowa*. URL: http://www.turystykakulturowa.org/pdf/2013_02_03.pdf (Last accessed: 16.09.21)
3. Anna Ziębińska-Witek. W stronę kontr-monumentu. Upamiętnienie «Lublin. Pamięć Zagłady». URL: http://www.biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/Content/94817/AnnaZiebinskaWitek_W_stro ne_kontrmonumentu.pdf (Last accessed: 10.08.21)
4. Annaclaudia Martini & Dorina Maria Buda. Dark tourism and affect: framing places of death and disaster. *Taylor & Francis Online*. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13683500.2018.1518972?src=recsys> (Last accessed: 12.06.21).
5. Anti-Semitic graffiti found at Auschwitz, says museum. *CNN travel*. URL: <https://edition.cnn.com/2021/10/05/europe/anti-semitic-graffiti-discovered-at-auschwitz-birkenau-intl/index.html> (Last accessed: 24.09.21)
6. Auschwitz-Birkenau State Museum. *EUROM*. URL: <https://europeanmemories.net/partners/auschwitz-birkenau-state-museum/> (Last accessed: 18.07.21)
7. Auschwitz-Birkenau State Museum. URL: <https://artsandculture.google.com/partner/auschwitz-birkenau-state-museum> (Last accessed: 04.08.21)
8. Barbara Wycichowska. Park ocalałych w łodzi. Współczesny przykład kreacji przestrzeni służącej zachowaniu pamięci o bohaterach i ofiarach łódzkiego getta. *BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ*. URL:

https://suw.biblos.pk.edu.pl/resources/i2/i6/i5/i5/r2655/WycichowskaB_ParkOcalalych.pdf (Last accessed: 19.08.21)

9. Cenotaph. *Online Etymology Dictionary*. URL: <https://www.etymonline.com/word/cenotaph> (Last accessed: 16.07.21)

10. Commemoration. *Oxford Dictionary*. URL: <https://www.dictionary.com/browse/commemoration> (Last accessed: 07.06.21)

11. David González Vázquez. Dark tourism and memorial tourism: Nexus and divergences between theoretical models. *ResearchGate*. URL: https://www.researchgate.net/publication/329358120_Dark_tourism_and_memorial_tourism_Nexus_and_divergences_between_theoretical_models (Last accessed: 16.05.21).

12. Departament Dziedzictwa Kulturowego. *Gov.pl*. URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/sport/departament-dziedzictwa-kulturowego> (Last accessed: 30.07.21)

13. Departament Turystyki. *Gov.pl*. URL: <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologia/departament-turystyki> (Last accessed: 18.06.21)

14. Dr Hayley Stainton. Dark tourism explained: What, why and where. *Tourism Teacher*. URL: <https://tourismteacher.com/dark-tourism/> (Last accessed: 12.05.21).

15. Duncan Light. Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *ScienceDirect*. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517717300092> (Last accessed: 15.05.21).

16. Eva Heřmanová. Holocaust tourism as a part of the dark tourism. *ResearchGate*. URL: https://www.researchgate.net/publication/281240738_Holocaust_tourism_as_a_part_of_the_dark_tourism (Last accessed: 17.07.21)

17. Fabryka Emalia Oskara Schindlera. *KrakowCulture KARNET*. URL: <http://karnet.krakowculture.pl/20-krakow-fabryka-emalia-oskara-schindlera> (Last accessed: 12.08.21)

18. From the Flames to the Light': 100 years of the commodification of the dark tourist site around the Verdun battlefield. *ResearchGate*. URL: https://www.researchgate.net/publication/322184966_%27From_the_Flames_to_the_Light%27_100_years_of_the_commodification_of_the_dark_tourist_site_around_the_Verdun_battlefield#pf3 (Last accessed: 31.05.21).
19. Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism URL: <https://www.tandfonline.com/doi/ref/10.1080/13527259608722178?scroll=top>. *Taylor & Francis Online*. (Last accessed: 22.04.21).
20. Historia Fabryki Emalia Oskara Schindlera. *Muzeum Krakowa*. URL: <https://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/historia-3> (Last accessed: 04.08.21)
21. Iwona Żuk. Badanie ruchu turystycznego w województwie Małopolskim w 2016 roku. *WOJEWÓDZTWO MAŁOPOLSKIE*. URL: https://www.malopolska.pl/_userfiles/uploads/Badania%20Ruchu%20Turystycznego/Raport_2016.pdf (Last accessed: 12.07.21)
22. Jessica Rapson. Tourism and memory. *OpenEdition Journals*. URL: <https://journals.openedition.org/temoigner/1498?lang=en> (Last accessed: 10.05.21).
23. JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *Scopus*. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-0011228344&origin=inward&txGid=ee1509fcab807ce44dc0e378a2e5d45c> (Last accessed: 10.09.21)
24. Kraków - czas okupacji 1939-1945. *Muzeum Krakowa*. URL: <https://muzeumkrakowa.pl/wystawy/krakow-czas-okupacji-1939-1945-1> (Last accessed: 14.08.21)
25. Kraków i Lista Schindlera. *Zwiedzanie Krakowa*. URL: <https://krakowzwiedzanie.pl/lista-schindlera-krakow/> (Last accessed: 26.09.21)
26. Małopolska. Kraków. Katalog atrakcji turystycznych. *Małopolska*. URL: <https://www.malopolska.pl/publikacje/turystyka/krakow-malopolska-katalog-atrakcji-i-produktow-turystycznych> (Last accessed: 16.08.21)

27. Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau. Permanent Exhibition. *Auschwitz-Birkenau State Museum*. URL: <http://auschwitz.org/en/visiting/permanent-exhibition/> (Last accessed: 19.07.21)
28. Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau. Visiting. *Auschwitz-Birkenau State Museum*. URL: <http://auschwitz.org/en/visiting/> (Last accessed: 08.08.21)
29. Międzynarodowa Rada Oświęcimska. *Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau*. URL: <http://auschwitz.org/muzeum/miedzynarodowa-rada/> (Last accessed: 17.06.21)
30. Miejsca pamięci II wojny światowej w Polsce i w Niemczech. *Polsko-Niemiecka Współpraca Młodzi*. URL: <https://miejscapamieci.org/miejsca/lodz-park-ocalalych-i-pomnik-polakow-ratujacych-zydow/> (Last accessed: 14.08.21)
31. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. *Oficjalny portal turystyczny m.st. Warszawy*. URL: <https://warsawtour.pl/project/muzeum-historii-zydow-polskich-polin/> (Last accessed: 03.06.21)
32. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. *Polska Organizacja Turystyczna*. URL: <https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/zabytki-i-inne-atrakcje/muzeum-historii-zydow-polskich-polin-certyfikat-pot> (Last accessed: 01.08.21)
33. OECD Tourism Trends and Policies 2020. Poland. *OECD iLibrary*. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/95c3e700-en/index.html?itemId=/content/component/95c3e700-en> (Last accessed: 15.06.21)
34. Over 200 thousand visitors to the State Museum at Majdanek. *The State Museum at Majdanek*. URL: https://www.majdanek.eu/en/news/over_200_thousand_visitors_to_the_state_museum_at_majdanek/661# (Last accessed: 09.08.21)
35. Państwowe Muzeum na Majdanku. General information. *The State Museum at Majdanek*. URL: https://www.majdanek.eu/en/history/general_information/1 (Last accessed: 04.07.21)

36. Państwowe Muzeum na Majdanku. Grounds and historical structures. *The State Museum at Majdanek*. URL: https://www.majdanek.eu/en/page/what_to_see/56 (Last accessed: 25.07.21)
37. Państwowe Muzeum na Majdanku. *Urząd Miasta Lublin*. URL: <https://lublin.eu/turystyka/zwiedzaj-lublin/najwieksze-atrakcje-lublina/panstwowe-muzeum-na-majdanku,8482,w.html> (Last accessed: 29.07.21)
38. Pierre Nora. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *University of California Press*. URL: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2013/SOC564/um/40802691/Nora_Between_Memory_and_History.pdf (Last accessed: 11.06.21).
39. Polin - Musée de l'histoire des Juifs de Pologne À Varsovie. *Polish Tourism Organisation*. URL: <https://www.pologne.travel/fr/quoi-visiter/patrimoine/patrimoine-de-la-culture-juive/polin-musee-de-l%E2%80%99histoire-des-juifs-de-pologne-a-varsovie> (Last accessed: 11.08.21)
40. Polin Museum of History of Polish Jews. *Polish Tourism Organisation*. URL: <https://www.poland.travel/en/discover/gallery-museum/polin-museum-of-history-of-polish-jews> (Last accessed: 19.08.21)
41. POLIN Museum of the History of the Polish Jews. *Association of European Jewish Museums*. URL: <https://www.aejm.org/members/museum-of-the-history-of-the-polish-jews/> (Last accessed: 04.08.21)
42. Premier: powołam nowy skład Międzynarodowej Rady Oświęcimskiej. *Polska Agencja Prasowa*. URL: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C861161%2Cpremier-powolam-nowy-sklad-miedzynarodowej-rady-oswiecimskiej.html> (Last accessed: 24.07.21)
43. Projekt Strategii Rozwoju Turystyki na lata 2007-2013. *Ministerstwo Gospodarki i Pracy*. URL: http://europedirect-katowice.pl/ed_stara_strona/dokumenty/2/strategia-rozwoju-turystyki.pdf (Last accessed: 07.08.21)

44. Rachel Raine. A dark tourist spectrum. *Deepdyve*. URL: <https://www.deepdyve.com/lp/emerald-publishing/a-dark-tourist-spectrum-8sWAXoQZMY#bsModalRentalFreemium> (Last accessed: 15.06.21).

45. Review of Dark tourism: The attraction of death and disaster by J. Lennon and M. Foley *Scopus*. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85013890819&origin=inward&txGid=54fa3bf5ff834de37695d78ddab00a5c> (Last accessed: 30.05.21).

46. Rola i znaczenie pamięci o KL Aushwitz-Birkenau w edukacji historycznej Polaków i Niemców : konfrontacja pamięci indywidualnej z doświadczeniem miejsca. *Museum Historii Polski*. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Zalacznik_Kulturoznawczy/Zalacznik_Kulturoznawczy-r2014-t1/Zalacznik_Kulturoznawczy-r2014-t1-s541-665/Zalacznik_Kulturoznawczy-r2014-t1-s541-665.pdf (Last accessed: 30.08.21)

47. Rozporządzenie Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 19 sierpnia 2004 r. w sprawie obiektów hotelarskich i innych obiektów, w których są świadczone usługi hotelarskie. *Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20041881945> (Last accessed: 17.09.21)

48. Sites of Memory. *JSTOR*. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/j.ctt1c999bq.25.pdf?refreqid=excelsior%3A4d9b95c53c4247efc557944f5d8ad10b> (Last accessed: 08.06.21).

49. Slavery, contested heritage and thanatourism *Scopus*. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-84917494641&origin=inward&txGid=65eac60764e15f377380567ce1e9a4a6> (Last accessed: 16.04.21).

50. Sprawozdania roczne. *Auschwitz-Birkenau State Museum*. URL: <http://auschwitz.org/muzeum/sprawozdania-roczne/> (Last accessed: 27.07.21)

51. Stary cmentarz żydowski w Lublinie (ul. Kalinowszczyzna). *Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN*. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/264->

lublin/114-cmentarze/19862-stary-cmentarz-zydowski-w-lublinie-ul-kalinowszczyzna (Last accessed: 20.09.21)

52. Stary cmentarz żydowski w Lublinie. *Ośrodek „Brama Grodzka - Teatr NN”*. URL: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/stary-cmentarz-zydowski-w-lublinie/> (Last accessed: 20.09.21)

53. Strategia Rozwoju Turystyki w Oświęcimiu na lata 2018-2030. URL: https://oswiecim.pl/wp-content/uploads/2018/06/Za%C5%82-nr-2-Diagnoza-strategiczna-turystyki-w-O%C5%9Bwi%C4%99cimi%C5%9Bver_1.doc (Last accessed: 13.08.21)

54. Szlak Litzmannstadt Getto - miejsca pamięci. *Centrum Dialogu im. Marka Edelmana w Łodzi*. URL: <https://www.centrumdialogu.com/getto/miejsca-pamieci> (Last accessed: 04.07.21)

55. Szlak Pamięci. *Ośrodek „Brama Grodzka - Teatr NN”*. URL: <https://teatrnn.pl/pamiec/szlak-pamieci/> (Last accessed: 28.08.21)

56. Tanatoturystyka – kontrowersyjne oblicze turystyki kulturowej. *ResearchGate*. URL: https://www.researchgate.net/publication/236015839_Tanatoturystyka_-_kontrowersyjne_oblicze_turystyki_kulturowej (Last accessed: 10.06.21).

57. Tara John. Poland Just Passed a Holocaust Bill That Is Causing Outrage. Here's What You Need to Know. *TIME* URL: <https://time.com/5128341/poland-holocaust-law/> (Last accessed: 06.08.21)

58. Tourism Development Programme until 2020. *Ministry of Sport and Tourism of the Republic of Poland*. URL: <https://www.msit.gov.pl/en/news/7362,Tourism-Development-Programme-until-2020.html> (Last accessed: 27.08.21)

59. Trasa Pamięci. *Muzeum Historyczne Miasta Krakowa*. URL: <https://muzeumkrakowa.pl/trasy-muzealne/trasa-pamieci> (Last accessed: 19.09.21)

60. Treblinka - miejscowość, która stała się symbolem Holocaustu. Co warto zobaczyć? *Onet*. URL: <https://podroze.onet.pl/ciekawe/treblinka-atrakcje-zabytki-ciekawe-miejsca-co-warto-zobaczyc/flvd95h> (Last accessed: 13.09.21)

61. Treblinka I - Obóz pracy. *Muzeum Treblinka*. URL: <https://muzeumtreblinka.eu/informacje/treblinka-i/> (Last accessed: 29.08.21)
62. Treblinka II - Obóz zagłady. *Muzeum Treblinka*. URL: <https://muzeumtreblinka.eu/informacje/treblinka-ii/> (Last accessed: 30.08.21)
63. Ustawa z dnia 24 listopada 2017 r. o imprezach turystycznych i powiązanych usługach turystycznych. *Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170002361/U/D20172361Lj.pdf> (Last accessed: 10.08.21)
64. Ustawa z dnia 25 czerwca 1999 r. o Polskiej Organizacji Turystycznej. *Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19990620689> (Last accessed: 22.09.21)
65. Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej - Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary. *Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000369> (Last accessed: 23.09.21)
66. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach hotelarskich oraz usługach pilotów wycieczek i przewodników turystycznych. *Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP)*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19971330884> (Last accessed: 14.08.21)
67. Zadania POT. *Polska Organizacja Turystyczna*. URL: <https://www.pot.gov.pl/pl/o-pot/podstawowe-informacje/zadania-pot> (Last accessed: 25.08.21)
68. ZESTAWIENIA ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH. *Narodowy Instytut Dziedzictwa*. URL:

https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ (Last accessed: 08.08.21)

69. Zygmunt Kruczek. Frekwencja w atrakcjach turystycznych w latach 2011 – 2015. *Polska Organizacja Turystyczna*. URL: https://www.pot.gov.pl/index.php?option=com_rubberdoc&view=doc&id=4905&format=raw (Last accessed: 19.07.21)

70. Zygmunt Kruczek. Miasto w cieniu muzeum. Problemy rozwoju turystyki w Oświęcimiu. *ResearchGate*. URL: https://www.researchgate.net/publication/335791482_Miasto_w_cieniu_muzeum_Problemy_rozwoju_turystyki_w_Oswiecimiu (Last accessed: 24.08.21)

71. Історична концепція пам'яті. URL: https://pidru4niki.com/91528/kulturologiya/istorichna_kontseptsiya_pamyati (Last accessed: 02.06.21). (Дата звернення: 26.07.21)

72. Іщенко Є. О. Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. URL: <http://issues-culture-knukim.pp.ua/article/view/221044> (Дата звернення: 15.06.21).

73. КРАКІВСЬКЕ ГЕТТО. *Polska Organizacja Turystyczna*. URL: <https://www.polscha.travel/uk/viznachn%D1%96-pamiatki/tematichn%D1%96-shliakhi/krak%D1%96vske-getto> (Дата звернення: 22.08.21)

74. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/160603/05-Nagorna.pdf?sequence=1> (Дата звернення: 13.06.21).

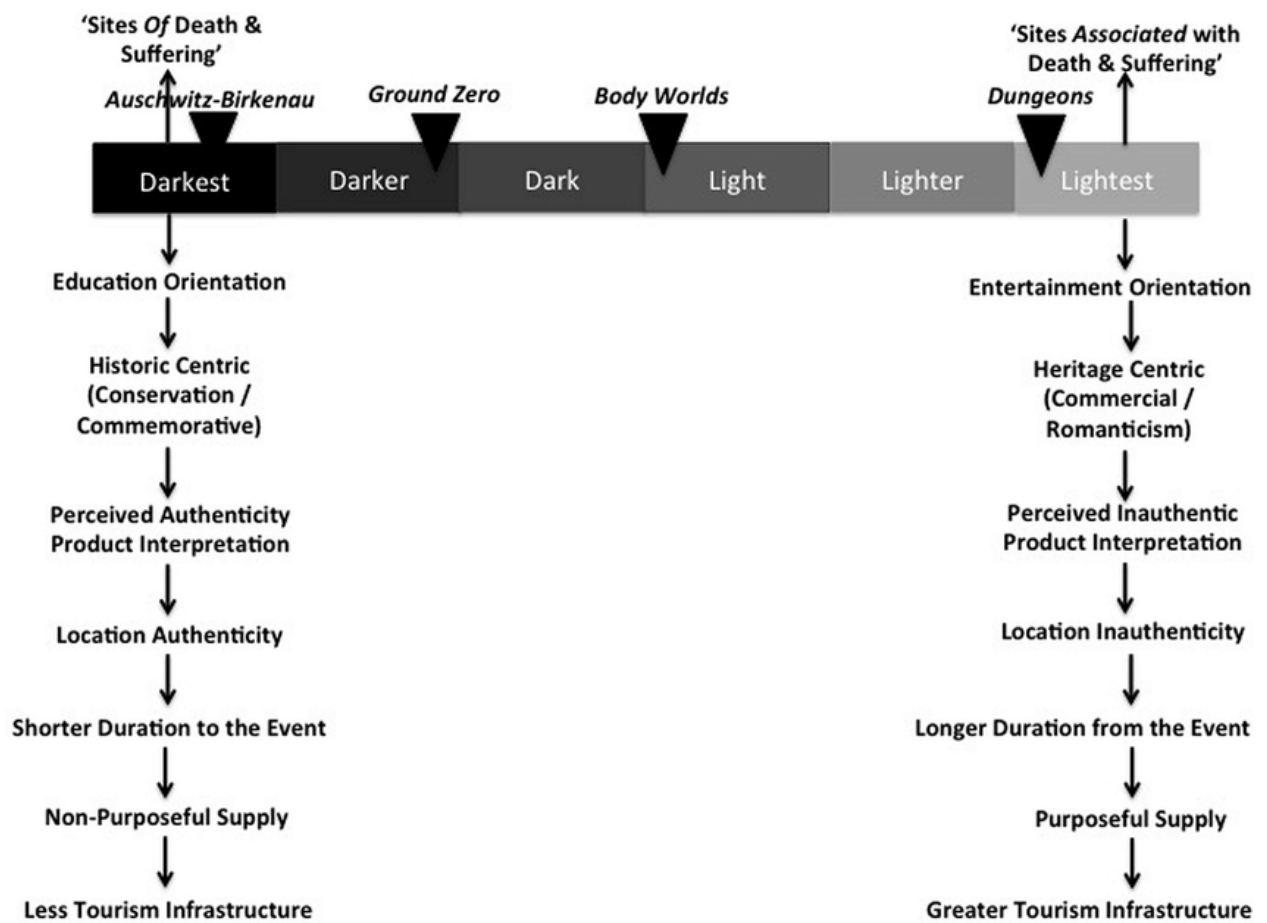
75. Поезд смерти. URL: <https://les.media/articles/221902-poezd-smerti> (Дата звернення: 13.08.21)

76. Яку історію розкажуть покинуті стільці Площі Героїв Гетто у Кракові? *UAinKrakow*. URL: <https://uainkrakow.pl/yaku-istoriiu-rozkazhut-pokynuti-stiltsi-ploshchi-heroiv-hetto-u-krakovi/> (Дата звернення: 23.09.21)

ДОДАТКИ

Додаток А

Спектр темного туризма

Dark Tourism Spectrum. URL: https://www.researchgate.net/figure/Dark-Tourism-Spectrum-Stone-2010-p-174_fig1_322184966

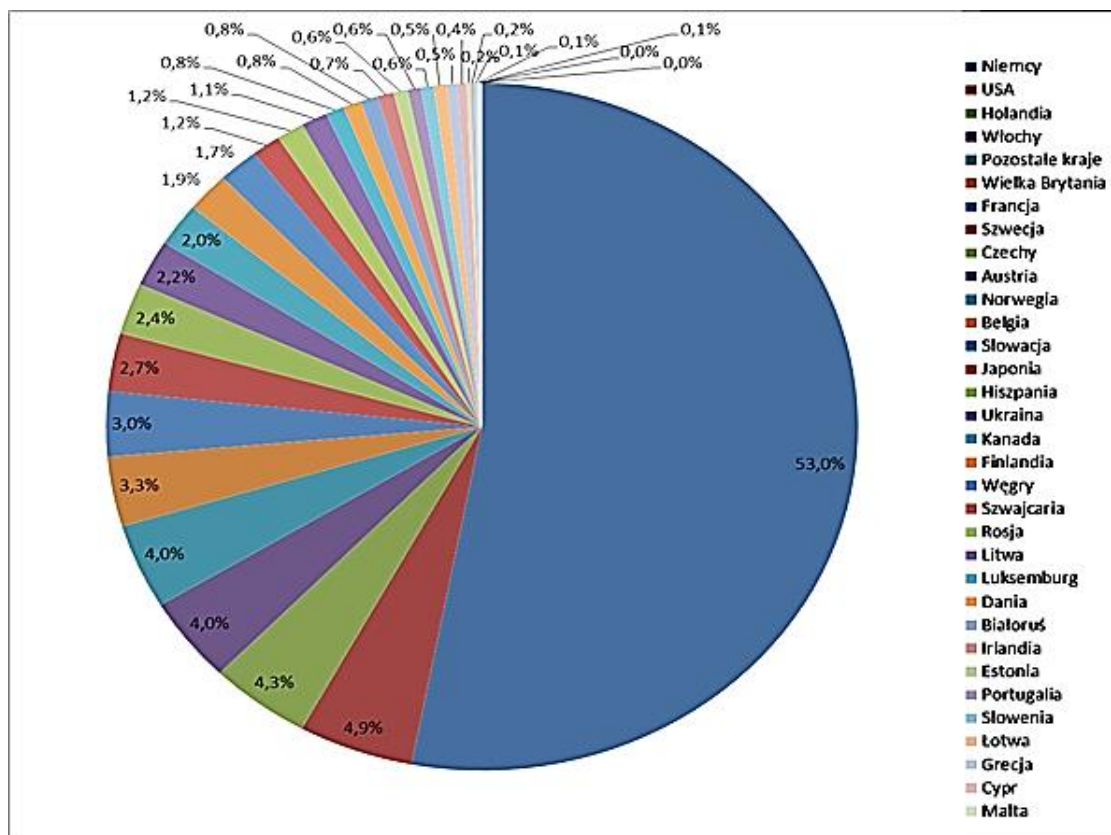
The Twilight Zone Tower of Terror

The Twilight Zone Tower of Terror. URL:
https://disney.fandom.com/wiki/The_Twilight_Zone_Tower_of_Terror?file=TowerOfTerror_MGM.jpg#Tower_of_Terror

Додаток В

Структура іноземних туристів в Освенцимі за національністю

Frekwencja w atrakcjach turystycznych. URL:
https://www.pot.gov.pl/index.php?option=com_rubberdoc&view=doc&id=4905&format=raw

Музей POLIN

Muzeum Historii Żydów Polskich Polin. URL: https://warsawtour.pl/wp-content/uploads/2018/08/Muzeum-Historii-%C5%BByd%C3%B3w-Polskich-Polin-3_fot.-m.st_.-Warszawa.jpg

Стеля Гвіздецької синагоги XVII століття

POLIN Museum of the History of Polish Jews. URL: https://www.poland.travel/images/en-EN/museums/MHZP_POLIN.jpg

Додаток Е

Виставка «На єврейській вулиці» в Музеї історії польських євреїв POLIN

JayWay

Travel.

URL:

<https://jaywaytravel.com/wp-content/uploads/2017/11/DSC00266.jpg>

Парк тих, хто пережив Голокост

Park Ocalałych. URL: <https://lodz.travel/turystyka/co-zobaczyc/litzmannstadt-ghetto/park-ocalalych/>

Додаток И

Пам'ятник полякам, що рятують євреїв під час Другої світової війни

«Póki my żyjemy, pamięć o Was nigdy nie zginie». URL:
<https://www.centrumdialogu.com/archiwalne-projekty/pod-patronatem-centrum-dialogu?view=article&id=538:pomnik-polakow-ratujacych-zydow&catid=20>

Межі колишнього гетто в Підзамче

Granice getta na Podzamczu. URL: <https://teatrnn.pl/pamiec/granice-getta-na-podzamczu/>

Ворота «Arbeit macht Frei» в Аушвіц-Біркенау

Пам'ятник на Площі Героїв Гетто

Яку історію розкажуть покинуті стільці Площі Героїв Гетто у Кракові? URL:
<https://uainkrakow.pl/wp-content/uploads/2019/07/4.jpg>

Додаток Н

«Арка уцілілих» на фабриці Оскара Шиндлера

Museum Krakowa. URL: https://muzeumkrakowa.pl/media/exhibition/mg-8658_detail.jpg